

“HAZAR KAĞANLIĞI DÖNEMİNDE AZERBAJCAN”

Yüksek Lisans Tezi

Aziz JABBAROV

Eskişehir 2024

“HAZAR KAĞANLIĞI DÖNEMİNDE AZERBAYCAN”

Aziz JABBAROV

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Tarih Bilim Dalı

Danışman: Doç. Dr. Oktay BERBER

Eskişehir

Anadolu Üniversitesi

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

Nisan 2024

JÜRİ VE ENSTİTÜ ONAYI

Aziz JABBAROV'UN “Hazar Kağanlığı Döneminde Azerbaycan” başlıklı tezi **16.04.2024** tarihinde, aşağıdaki jüri tarafından Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmenliğinin ilgili maddeleri uyarınca **Tarih Anabilim Dalı Tarih programında, Yüksek Lisans Tezi** olarak değerlendirilerek kabul edilmiştir.

	<u>Unvanı Adı Soyadı</u>	<u>İmza</u>
Üye (Tez Danışmanı) :	Doç. Dr. Oktay BERBER	
Üye :	Prof. Dr. Altan ÇETİN	
Üye :	Dr. Öğr. Üyesi Yusuf AKBABA	

Prof. Dr. Saime ÖNCE

Enstitü Müdürü

ÖZET

“HAZAR KAĞANLIĞI DÖNEMİNDE AZERBAYCAN”

Aziz JABBAROV

Tarih Bilim Dalı

Anadolu Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Nisan 2024

Danışman: Doç. Dr. Oktay BERBER

Hazarlara yakın dönemde yaşayan ve Azerbaycan coğrafyası hakkında bilgi veren tarihçiler, eserlerinde Azerbaycan'ın sınırlarını farklı gösterebilirler de, coğrafyanın sınırları hakkında bazı küçük farklılıklarla genel olarak benzer fikirler ortaya koymuşlardır. Hazarlar ise genel olarak Aras Nehri'nin kuzeyinde yer alan Azerbaycan'da daha etkiliydi. Hazar Kağanlığı ile Kafkas Albanyası arasındaki ilişkiler, Azerbaycan'ı ilhak etmeye çalışan Sasaniler ve ardından Sasaniler'e son veren İslam Halifeliği ve halefleri ile uzun süren savaşlar nedeniyle gelişmiştir.

Hazarlar, VII.-X. yüzyıllarda Kafkasya ve Kafkasya'nın kuzeyinden Ukrayna bozkırlarına kadar uzanan topraklarda kendi devletini kuran ve uzun süre bu coğrafyalarda tek söz sahibi olan Türk boylarından biridir. Bu coğrafyalarda daha önce Hunların ve Göktürklerin egemenliği altında olan çoğunluğu Türk olan toplulukları kendilerine tabi kılarak, uzun tarih yolculukları boyunca isimlerinin farklı toplumların kaynaklarında sürekli olarak anılmasını sağladılar. Kafkasya'nın kuzey kesimlerinde başarı elde ettikten sonra bir sonraki hedefleri Sasanilere karşı savaşarak Azerbaycan, Gürcistan ve Ermeniyeye'yi ele geçirmektir ve bu konuda da başarılı oldular. Çalışmanın konusu sadece Azerbaycan coğrafyası ile ilgili olduğundan Hazar Kağanlığı döneminde Azerbaycan'da yaşanan olaylara özellikle değinilmiştir.

Anahtar Sözcükler: Hazar Kağanlığı, Sasani İmparatorluğu, Kafkas Albanyası, Araplar, Doğu Roma

ABSTRACT

“AZERBAIJAN DURING THE KHAZAR KHAGANATE PERIOD”

Aziz JABBAROV

Department of History

Anadolu University, Graduate School of Education, April 2024

Supervisor: Assoc. Prof. Dr. Oktay BERBER

Although historians who lived in the period close to the Khazars and gave information about the geography of Azerbaijan showed the borders of Azerbaijan differently in their works, they generally put forward similar ideas about the borders of the geography with some minor differences. The Khazars were generally more influential in Azerbaijan, located north of the Aras River. Relations between the Khazar Khaganate and Caucasian Albania developed due to long wars with the Sassanids, who tried to annex Azerbaijan, and then with the Islamic Caliphate and its successors, which put an end to the Sassanids.

The Khazars are one of the Turkish tribes who established their own state in the Caucasus and the lands extending from the North of the Caucasus to the Ukrainian steppes in the 7th - 10th centuries, and had the sole say in these geographies for a long time. By subordinating the mostly Turkish communities that were previously under the domination of the Huns and Gokturks in these geographies, they ensured that their names were constantly mentioned in the sources of different societies throughout their long historical journey. After achieving success in the northern parts of the Caucasus, their next goal was to fight against the Sassanids and capture Azerbaijan, Georgia and Armenia, and they were successful in this regard. Since the subject of the study is only related to the geography of Azerbaijan, the events that took place in Azerbaijan during the Khazar Khaganate period are specifically mentioned.

Key Words: Khazar Khaganate, Sassanid Empire, Caucasian Albania, Arabs, Eastern Rome

TEŞEKKÜR

Çalışmamın hem kaynak tarama hem de yazma aşamasında hangi konulara dikkat etmem, nasıl bir yaklaşımda bulunmam gerektiğini detaylıca anlatan, yol gösteren danışmanım Doç. Dr. Oktay BERBER'e sonsuz minnettarlığımı sunuyorum. Aynı zamanda tezin yazım aşamasında yanımda olan tüm sevdiklerime de sonsuz teşekkürlerimi bildiriyorum.

ETİK İLKE VE KURALLARA UYGUNLUK BEYANNAMESİ

Bu tezin bana ait, özgün bir çalışma olduğunu: çalışmamın hazırlık, veri toplama, analiz ve bilgilerin sunumu olmak üzere tüm aşamalarında bilimsel etik ilke ve kurallara uygun davrandığımı; bu çalışma kapsamında elde edilen tüm veri ve bilgiler için kaynak gösterdiğimi ve bu kaynaklara kaynakçada yer verdiğimi; bu çalışmamın Anadolu Üniversitesi tarafından kullanılan “bilimsel intihal tespit programı” la tarandığını ve hiçbir şekilde “intihal içermediğini” beyan ederim. Herhangi bir zamanda, çalışmamla ilgili yaptığım bu beyana aykırı bir durumun saptanması durumunda, ortaya çıkacak tüm ahlaki ve hukuku sonuçları kabul ettiğimi bildiririm.

Aziz JABBAROV

İÇİNDEKİLER

BAŞLIK SAYFASI	i
JÜRİ VE ENSTİTÜ ONAYI	ii
ÖZET	iii
ABSTRACT	iv
TEŞEKKÜR	v
ETİK İLKE VE KURALLARA UYGUNLUK BEYANNAMESİ	vi
SİMGELER VE KISALTMALAR DİZİNİ	ix
GİRİŞ	1
BİRİNCİ BÖLÜM	12
1. KAĞANLIK ÖNCESİ AZERBAYCAN'IN SİYASİ DURUMU VE HAZARLARIN ORTAYA ÇIKIŞI	12
1.1. Azerbaycan'da Türk Varlığının Oluşumu	12
1.1.1. İskitler	13
1.1.2. Albanlar	15
1.1.3. Hunlar	17
1.1.4. Suvarlar	19
1.1.5. Hazarlar	23
1.2. Azerbaycan'da Göktürk ve Sasani Dönemi	26
İKİNCİ BÖLÜM	36
2. HAZAR KAĞANLIĞININ KURULUŞU VE AZERBAYCAN'DA HAZAR-ARAP MÜCADELELERİ	36
2.1. Hazar Kağanlığının Kuruluşu	36
2.2. Dört Halife Döneminde Hazar-Arap Mücadeleleri	39
2.3. Azerbaycan'da Hazar-Emevi Mücadeleleri	47
2.4. Azerbaycan'da Hazar-Abbasi Mücadeleleri	57
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	64
3. HAZARLAR DÖNEMİNDE AZERBAYCAN'DA SOSYO EKONOMİK DURUM, DİN, İDARİ YAPISI VE ŞEHİRLER	64
3.1. Azerbaycan'da Sosyo Ekonomik Durum	64

3.2. Azerbaycan’da Din.....	67
3.3. Azerbaycan’ın İdari Yapısı ve Şehirleri.....	73
SONUÇ.....	79
KAYNAKÇA	82
EKLER	90
ÖZGEÇMİŞ	91

SİMGELER VE KISALTMALAR DİZİNİ

a.g.k.	: Adı Geçen Kaynak.
A. Ü.	: Ankara Üniversitesi
AMEA	: Azerbaycan Milli Elmler Akademisi
A. N.	: Akademii Nauk
Çev.	: Çeviren
TAE	: Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü
TTK	: Türk Tarih Kurumu
SBE	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
SSSR	: Soyuz Sovetskih Sotsialistiçeskih Respublik
s.	: Sayfa

GİRİŞ

Milattan önceki dönemden başlamak üzere Kafkaslar, Hazar Gölü etrafı ve Azerbaycan bölgesi Türk göçlerinin gerçekleştiği ve bu göçler sırasında da Türk kavimlerinin yerleştiği coğrafyalar arasındadır. Hazarlar bölgede hâkim olmadan önceki dönemde Türklerin önemli bir kısmı Hazar'ın doğusundan Ukrayna topraklarına göç etmişlerdi. Türk göçlerinin bir diğer kolu da Kafkasya'yı aşarak Azerbaycan'a ulaşmıştı. Hazarların hâkim olacağı bu coğrafyaya Hazarlar öncesinde göç eden kavimlerin başında ise İskitler gelmektedir. Eski Ermeni metinlerinde de geçtiği üzere MÖ 665 yılından itibaren İskitlerin Azerbaycan'daki varlığıyla ilgili Kura Nehri'nin doğu yakasını ele geçirdiklerine dair bilgiler bulunmaktadır¹. İskitlerin bozkır kültürünü bu coğrafyalara getirmeleri bununla kalmamıştır ve devamında Hunlarla birlikte Hazarlara ve Oğuzlara kadar uzayan süreç başlamıştır.

Hunların göçü sırasında Hazar varlığıyla ilgili bilgiler olsa da Hunlara bağlı olmaları sebebiyle bu dönemdeki bilgiler devletleşmiş bir Hazar unsuru ile ilgili değildir. Bu dönemde Hazarlar Attila'nın yönetimine bağlı bulunmaktaydılar ve Attila'nın ölümü sırasında Aşağı İdil boyunda yerleşmekteydiler.² Hazarların bu coğrafyalardaki varlığıyla ilgili bilgilerin farklılığı nedeniyle İdil boylarına ne zaman geldikleri hususu kesinlik taşımamaktadır.

Hunların devamında Hazar Kağanlığının kuruluşunda birebir etkisi olan Suvarların da Hunlar gibi sahnedan çekilmesiyle Hazarların adının daha sık duyulduğunu görmekteyiz. Bu durum Hazar Kağanlığının ortaya çıkması için yeterli değildi. Çünkü Hazarların müstakil bir devlet olarak ortaya çıkışları Göktürk Kağanlığının İdil civarından çekilmesi ve zayıflamasıyla birebir bağlantılı olarak gelişmiştir. Göktürk Kağanlığının Doğu Roma ile bağlantıları kendi yerini Hazar Kağanlığına bırakacaktı. Bu durum aynı şekilde Sasanilerin yerini İslam Hilafetinin almasıyla yenilenmiştir.³

Hazarlar kendi devletlerini kurduktan sonra büyük bir coğrafyaya hükmettiklerinden adları farklı kavimler tarafından anılmıştır. Arapçada “*el-Hazar*”,

¹A. N. Kurat (1972). *Karadeniz'in Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1972, s. 30

²A. A. Bakıhanov (2010). *Gülüstani-İrem*, M. F. Ahundov adına Azerbaycan Milli Kitabhanası, Bakı, s. 34

³L. Gumilyov (1993). *Gedim Türkler*, Bakı Gençlik, s. 43

Latince “*Chazari*”, Rusçada “*Kozar*” ve birçok dilde benzer şekillerde anılmıştır. Hazar kelimesinin “*göç eden*”, “*gezen*” anlamına gelmesiyle ilgili birçok araştırmacı aynı düşüncededir ve sözün kökü de “*Kaz*” veya “*Kas*” sözünden türemiş “*Kaz-ar*” şeklinde kullanılarak farklı dillerde birçok şekilde seslendirilmiştir.⁴

Yukarıda verdiğimiz bilgiler dışında Hazarların Azerbaycan’daki varlığını milattan önceki dönemde Azerbaycan coğrafyasında yaşamış Kaslarla ilişkilendiren araştırmacılar da bulunmaktadır. Bunun sebebi de Hazarın kökünde duran “*Kas*” etnonimidir.⁵

Orta Çağ’ın başlarından itibaren bilinen “*Kas*” etnoniminin birçok Türk topluluklarıyla da bağı olduğu düşünülmektedir. Son araştırmalar, “*Hakas*” adının “*Kas*” etnoniminden kaynaklandığını da göstermiştir. Eski Çin kaynaklarında Orta Asya’daki Kırgız devletine “*Ha-Kas*” denildiği de bilinmektedir. Türkistan’daki Kaşgar kentinin eski Türk yazıtlarında yer alan “*Kas*” adı da dikkat çekmektedir. Orta Çağ’ın başlarından itibaren bilinen Hazar, Gazah, Gazan Türk boylarının adları aslında Kasar, Kasak ve Kasan’dı.⁶ Aynı zamanda Gazah Azerbaycan’da konum olarak Gürcistan’a yakın bir il adıdır.

“*Kas*” etnonimine Ebulgazi’de Ögürçik Alp’in oğullarından Kusun adında rastlamaktayız. Kusun, Kasarın -a-u- değişimine uğramış şeklidir. Yani Kusun, Kasarın Hazar-Bulgar-Çuvaş Türkçelerinde olan ifade şeklidir. Sebebi ise Hazar-Bulgar-Çuvaş Türkçelerinde birinci hecelerdeki -a’ların – u olarak değişmesidir.⁷ Aynı zamanda Kusun adı da Güney Kafkasya’da Derbend’in hemen güneyinde Azerbaycan’da il adı olarak karşımıza çıkmaktadır.

Türk kavim ve boy isimlerinin bazılarının sonunda yer alan “er” veya “ar” ekini Hazarlar da dâhil olmak üzere Suvar, Bulgar, Kenger, Afşar, Kaçar gibi Türk kavim ve boy adlarında da görmekteyiz.⁸ Bu isimlerin çoğunun birebir Azerbaycan’la bağlantısı olması ve İran’da da bulunması dikkat çekmektedir. Suvarlarda olan Kazar, Bulgar,

⁴A. Taşağıl (1998). *Hazarlar*, TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt 17, s. 116.

⁵E. Elçibey (2014). “İbn El-Esr Hazarlar Hakkında”, Çev: Muhammet Kemaloğlu, *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Dergisi Sayı 18, s. 71

⁶G. Geybullayev (1994). *Azerbaycan Türklerinin Teşekkülü Tarihinden*, Azernesr, Bakı, s. 48-49.

⁷Y. Gedikli (2021). “Hazar Kavim ve Devlet Adı; Kabar Kabile, Kadar, Kasar Boy Adlarının Köken ve Anlamları”, *TDA*, Cilt: 127, Sayı: 250, s. 181-183

⁸A. Pala (2018). “Oğuzların Peçenek Boynun Menşei”, *XVIII. Türk Tarih Kongresi*, s. 121; F. Sümer (1972). *Oğuzlar (Türkmenler)*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, s. 260-263; N. Musalı (2018). “Kaçarlar Döneminde Türk Kimliği”, *Türkçenin Konumu Meseleleri Üzerine*, Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt 2, Sayı 4, s.134; Gedikli, 2021, **a.g.k.**, s. 182.

Kabar gibi adların Türkçe olması Suvar ve Hazarların Türk kavmi olduklarını gösteren başlıca örneklerdendir.⁹

Hazarlardan günümüze birçok yer adı da ulaşmıştır ki bu coğrafyalarda genelde Kafkasya civarında olan yerlerdir. En iyi örneği birçok Türk devletinin de kıyısında bulunduğu Hazar Denizidir. Hazar adının aynı zamanda Karadeniz için kullanıldığı da olmuştur. İbn Bibi'nin “*el Evamirü'l-ala'ıye fil-umuri'l ala'ıye Selçukname*” eserinde Karadeniz'den Hazar olarak bahsedilmiştir. Kiev kentinin bir kısmı X. yüzyılda “*Kozari*” olarak anılıyordu. Kaşgarlı Mahmud da XI. yüzyılda “*Hozar Türk ilinde bir yer adıdır*” demiştir.¹⁰

Dağıstan'da günümüzde Samur ırmağının yataklarından birinin adı da Khazari adıyla bilinir. Azerbaycan'da Hazar denizi yakınlarında Hazar diye kasaba vardır. Yukarıda bahsettiğimiz kısımda Gazah adlı ilin Gürcistan'ın ve Kusar adlı ilin de Azerbaycan'da Derbend'in hemen güneyinde bulunduğunu belirtmiştik. Gürcistan'da ise onlara bağlı olan Güney Osetya'da Kazara vadisinin adı Hazarlardan günümüze ulaşmıştır. Kazarabad adını taşıyan yer ise Ermeniyeye'de bulunmaktaydı ve 30 Haziran 1945'te muhtemelen diğer Türkçe yer adlarına da yaptıkları gibi Türkçe olduğu için değiştirilmişlerdir. Irak savaşı döneminde Musul civarında Hazar adı da geçmekteydi.¹¹ Hazarların Irak'a kadar Arapları takip ettikleriyle ilgili bilgilerden çalışmada bahsedilecektir.

Arap coğrafyacıları Hazar ve Bulgar Türkleri dışında Kuzey Rusya'daki Peçeneklerden başlayarak doğuda Çin'e kadar uzayan arazilerdeki Türk kavimlerinin lisanlarının birbirine benzediğini kaydetmektedirler. Bu lisanlarla Fin lisanı arasında benzerlik görülse de Türklere daha yakın olduğu düşünülmektedir. Benzer husus Hunların devamı olduğu düşünülen Çuvaşlar için de geçerlidir. Gerek Bulgar ve gerek Hazarlar Volga nehrine “*Etil*” diyorlardı ve bu kelime Çuvaşçada “*nehir*” manasındadır. Çuvaşların Hunlarla bağlantısı olması ve dil benzerliğiyle de Hazar ve Bulgarlara yakınlığı dikkat çekmektedir.¹² Hazarların Azerbaycan'da bir hayli yer adını miras olarak

⁹İ. Kafesoğlu (1997). *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, s. 230

¹⁰Gedikli, 2021, **a.g.k.**, s. 179

¹¹Gedikli, 2021, **a.g.k.**, s. 180

¹²V. V. Bartold (2004). *Orta Asya Türk Tarihi Dersleri*, Çağlar Yayınları, Ankara, s. 29

bırakmalarıyla ilgili Azerbaycan'a gerçekleştirilen seferlerinin ne kadar yoğun olduğu ve kalıcı olmalarına yol açtığı hususu da çalışmada değerlendirilmiştir.

Azerbaycan tarihinin XI. yüzyıldan itibaren başlayan ve günümüze kadar olan tarihine dair yapılan çalışmaların, XI. yüzyıldan önceki dönemlerle ilgili yapılan çalışmalarla mukayese edildiğinde çok daha fazla olduğu görülmektedir. Bununla birlikte birtakım eksiklikleri içerisinde barındıran ve üzerinde daha fazla araştırılması gereken konular söz konusudur. Bunlardan biri de Hazar Kağanlığı döneminde Azerbaycan'daki siyasi gelişmelerin nasıl geliştiği, Hazarların Azerbaycan'a ne kadar hâkim olduğu ve bu siyasi gelişmelerin Azerbaycan'ın sosyo kültürel hayatına nasıl etki ettiğiyle ilgilidir.

Hazarların Azerbaycan'la ilgili kısımlarına dair bilgilerde XI. yüzyılın konusu olduğu sebebiyle bu bilgilerin bulunduğu kaynaklar da sınırlıdır. Bazı Doğu Roma kaynakları ve ilk dönem Rus kroniklerinde bölgeye dair bilgiler aktarılmaktadır, özellikle bu kaynaklarda Hazarlarla ilgili bilgiler bulunsa da Azerbaycan'la ilgili bilgiler Rus kroniklerinde yok denilecek kadar azdır. Bunun aksine bir kısım Arap ve Fars kaynağını da unutmamak gerekir. Ancak bu bilgilerin büyük bir kısmı devletlerarası ilişkileri merkeze almaktadır. Bu durum da Azerbaycan coğrafyasının XI. yüzyıl öncesindeki daha çok sosyal ve iktisadi durumunu anlamayı güçleştirmektedir. Bu nedenle bu çalışmada Hazar Kağanlığı döneminde Azerbaycan'da yaşanan siyasi gelişmeleri, din ve Hazarların Azerbaycan'da rolü gibi konuları Hazarlar açısından inceleyerek VII-IX. yüzyıllarda Azerbaycan'da yaşanan gelişmelere değinilmiştir.

Hazarlar döneminde Azerbaycan'la ilgili bilgiler veren kaynakların en önemlileri daha çok Kafkas Albanyası, Arap, Ermeni ve Gürcü kaynaklarından müteşekkildir. Özellikle Arap saldırıları sebebiyle onların da bu coğrafyayla ilgili bilgiler edinerek kaydetmeleri günümüzde o dönemi anlamamız açısından önemlidir.

Hazarlarla ilgili en orijinal kabul edilen kaynak Yahudi-Hazar yazışmalarıdır. X. yüzyıl Hazar tarihi ve coğrafyasından bahseden kaynakta Hazar ülkesinden farklı açılardan bahsedilmiştir. Bunun yanı sıra IX-XIII. yüzyıl Arap-Fars kaynakları da Hazarları yakından tanımamız açısından önemlidir. Özellikle her iki halkın yaşadığı coğrafyanın Hazarların güney sınırı olan Azerbaycan'a yakın olması Hazarlarla ilgili kolayca bilgi edinmelerine sebep vermiştir. Bu kaynaklarda da Hazarlarla ilgili VII-IX. yüzyıla ait coğrafya ve tarih bilgileri kısmen de olsa verilmiştir.

Hazarlarla ilgili bilgiler veren kaynakların en önemlileri arasında Moisey Kalankatuklu'nun "*Albanya Tarihi*" eseri yer almaktadır. Bu eserde hükümdarlardan ve Azerbaycan'a yapılan göçlerden bahsedilmektedir. M. Kalankatuklu II Şapur döneminde Albanya'ya doğru yapılan göçler arasında yoğun Hazar göçlerinin de olduğunu belirtmiştir. Bölgede yalnızca Hazarların varlığıyla ilgili değil, Onogur ve Hun varlığının da olduğuna dair bilgiler verilmektedir ve buradan Azerbaycan'a Hazarlarla birlikte başka göçebe kavimlerin de geldiğini anlıyoruz.¹³ Moisey Kalankatuklu'nun verdiği bilgilere bakarak bölgede birçok Türk kavminin adlarının geçtiğini söyleyebiliriz, aynı zamanda Hazarların da adının anılması bölgede Türk göçlerinin dikkat çekecek kadar yoğun olduğunu gösteriyor.

Gürcü kaynakları arasında ilk bahsedilebilecek eser XIII. yüzyılda toplandığı bilinen "*Gürcistan Tarihi*" adlı eserdir. Gürcüler dışındaki milletlerden bahsetmiş olması ve bu nedenle Hazarlar hakkında bilgilere yer vermesi açısından kıymetli bir dönem kaynağıdır. Fransızca ve İngilizce olarak da neşredilen eserin Selçuklularla ilgili kısmı Türkçeye çevrilmiştir.¹⁴ Bunun dışında VIII. yüzyıl ortalarına doğru Hazarlarla Arapların mücadelesini konu alan ve ayrıca Hazarların Tiflis'te gerçekleştirdiği sefer ve faaliyetlerini anlatan bazı kaynaklarda mevcuttur.¹⁵

Diğer bir Gürcü kaynağı olan "*Kartli Hükümdarlarının Hayatı*" ise Hazar Kağanlığı daha kurulmadan bu coğrafya da Hazar varlığıyla ilgili bilgileri günümüze ulaştırmıştır. Leonti Mroveli'ye atfedilen "*Kartli Hükümdarlarının Hayatı*" Hazarların adından bahseden kaynaklar arasında en eskilerdendir diyebiliriz. Deryal ve Derbend üzerinden ilerleyen Hazarların bu sayede Azerbaycan'a inerek Batıda Ağrı dağına kadar ulaştıkları kaydedilmiştir. Azerbaycan'a yapılan Hazar akınlarıyla bağlantılı olarak göçlerde verilen bilgilerde aynı zamanda Hunlardan da bahsedilmesi¹⁶ Hunların bünyesinde Hazarların da bu coğrafyalara geldikleri fikrini bizlere vermektedir.

Kafkas coğrafyasında Hazarlarla ilgili ilk bilgileri ise Ermeni tarihçisi Movses Horenli'nin kayıtlarında da görmekteyiz. Kayıtlarda Hazarların daha 3. yüzyılda Barsil

¹³M. Kalankatvaçi (1861). *Istoriya Agvan*, Imperatorskoy Akademiya Nauk, Sankt-Peterburg

¹⁴H. Andreasyan (2003). *Gürcistan tarihi (Eski çağlardan 1212 yılına kadar)*. (Çev: Hrand D. Andreasyan), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları; A. Ayçiçek (2022). *Kafkasya'da Hazarlar*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, s. 4

¹⁵Ayçiçek, 2022, **a.g.k.**, s. 5

¹⁶L. Mroveli (1979). *Jizn Kartliyskih Çarey*, Per: G. V. Çulaya, Izdatelstvo Nauka, Moskva, s. 25-28

topluluklarıyla birleşerek Çola (Derbend) kapılarından geçtikleri, Kura Nehri'nin çevresinde ki arazilere yerleştikleri yazmaktadır.¹⁷ Çola kapıları Çor, Bab el-Ebvab, Demir Kapı ve Derbend adlarıyla kaynaklarda geçen Kafkasya'nın en tarihi şehirlerindirdir ve aynı zamanda Güney Kafkasya'ya, Azerbaycan'a kuzey topraklarından giriş kapısıdır.¹⁸ Hazarlarla ilgili bilgi veren diğer Ermeni tarihçileri Favstos Buzand,¹⁹ Vardapet Gevond²⁰ da Hazarların Azerbaycan ve Ermeniye'de varlığıyla ilgili dönemin önemli bilgilerini kaydetmiş ve benzeri bilgileri aktarmışlardır.

Sebeos da önemli bilgiler aktarmış Hazarların VII. yüzyıla kadar Göktürk Kağanlığının batıda bulunan kısmını oluşturduğunu ve onlara bağlı bulunduklarını söylemektedirler.²¹ Bu durum aynı zamanda Göktürk Kağanlığının da Kafkasya üzerinden Azerbaycan'a kadar ulaştığını göstermektedir. Muhtemeldir ki Göktürk Kağanlığının uzantısı olması sebebiyle de IX. ve X. yüzyıllarda Hazarların yaşadıkları coğrafyaya Volga'dan Orta Avrupa'ya kadar olan topraklara Doğu Türkiye denilmekteydi, Batı Türkiye ise Macar ülkesiydi.²² Saydığımız bu örneklerle Azerbaycan, Gürcistan ve Ermeniye'nin Hazarların elinde kalmasıyla ve diğer Türk boylarını da buna ilave edersek, dolayısıyla da bütün Azerbaycan'a Hazar ülkesi denmesi şaşırtıcı değildir. Çalışmada bahsedeceğimiz Taberî ve Belâzurî'nin kayıtları da buna örneklerdendir.²³

Hazar dönemi ve Kafkasya'daki varlığı hakkında Arap ve Fars kaynaklarında da önemli bilgiler yer almaktadır. Bu kapsamdaki kaynaklardan biri “*Kitâbü'l-Fütuh*” adıyla bilinen, VII. yüzyıldan IX. yüzyıl ortalarına kadarki dönemi Arap fetihleri çerçevesinde ele alan eser hakkında Akdes Nimet Kurat tarafından tanıtım yazısı yazılmıştı.²⁴ Belâzurî'nin “*Fütûhu'l Büldân*” adlı eseri ise Hz. Peygamber'in Hayber

¹⁷M. Horenskogo (1893). *İstoriya Armenii*, Noviy per, N.O.Emina, İzd. Lazerevskogo İnstitutu Vostoçnih Yazıkov, Moskva, s. 113

¹⁸T. Korkmaz (2018). “Hazar Devleti'ne Ait Şehir ve Kaleler”, XVIII. Türk Tarih Kongresi, Ankara, s. 375

¹⁹F. Buzanda (1953). *İstoriya Armenii*, İzdatelstvo Akademii Nauk Armyanskoy SSR, Erevan

²⁰V. Gevonda (1862). *İstoriya Halifov*, Prodaktsya U Kommissionkrovı İmperatorskoy Akademii Nauk, Sankt-Peterburg

²¹Sebeosa (1939). *İstoriya Episkopa Sebeosa*, Akademiya Nauk SSSR, Yerevan

²²Kafesoğlu, 1997, **a.g.k.**, s. 45

²³C. Heyet (2004). “Azerbaycan'ın Türkleşmesi ve Azerbaycan Türkçesinin Teşekkülü”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, Cilt 1, Sayı 1, s. 9

²⁴A. N. Kurat (1949). “Abu Muhammad Ahmad Bin Asam Al-Kufinin Kitab Al-Futuh'u”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt 7, Sayı 2

fethi ile başlayarak Emevilerin I. Velid dönemine kadarki sürecini aktarmaktadır. Bu süreçteki Arap fetihleri eserde bahsedilmektedir.²⁵

Ramazan Şeşen tarafından Türkçeye tercüme edilen Ebu'l-Fida'ya ait “*Takvimü'l-Büldan*” isimli eserde²⁶ ise seyyahlar ve tüccarlardan derlenerek elde edilen bilgilere yer verilmektedir. Müellifinin dönemin coğrafya eserlerini inceleyerek gördüğü eksiklikleri tespit etmek suretiyle eserini kaleme almış olması kapsamlı bir coğrafya kaynağının ortaya çıkmasını sağlamıştır. Yine Ramazan Şeşen tarafından Hazarlarla ilgili kısmı Türkleri ve ülkelerini konu alan kaynakların tercümelerinin bir araya getirildiği çalışma içerisinde verilmiştir.²⁷ Metin incelendiğinde “*Zeyn el-Ahbar*” adlı eserin Hazarlar tarihi bakımından oldukça önemli olduğu anlaşılmaktadır. Gerdizi tarafından kaleme alınan bu eserde İran ve Horasan tarihi, Türk ülkeleri ve boylar, çeşitli inançlar bağlamında önemli bilgiler aktarmaktadır. Şeşen'in hazırladığı aynı çalışma içerisinde dikkat çeken bir başka eser de Yakut el-Hamavi'ye ait olan “*Mu'cem el-Büldân*” eseridir. XIII. yüzyıl başlarında kaleme alınan eser yazarın gezip gördüğü yerlerdeki gözlemlerine, âlim ve bilginlerle sohbetlerden edindiği bilgilere dayanmaktadır. Müslümanlarla Bizanslılar (Doğu Roma), Hazarlar, Ruslar arasındaki münasebetlerden hareketle bu halkların yaşamları hakkında bilgilere yer verilmektedir.

Mukaddesi (Makdisi) tarafından kaleme alınan “*Ahsenü't-Takâsîm*”,²⁸ İbnü'l-Esir tarafından yazılan “*El Kâmil Fi't-Tarih*”, Taberî'nin “*Târihü'l-ümem ve'l-mülûk*”,²⁹ Mesudi'nin “*Mürûc ez-zeheb*” (Altın Bozkırlar)³⁰ gibi eserleri de önemli Arap kaynaklarından ve Hazarlarla ilgili kısımlardan çalışmada bahsedilmiştir. Şüphesiz dönemin en bilinen kaynaklarından biri İbn Fadlan tarafından yazılan seyahatnamedir. Bir elçilik heyeti içerisinde yer alarak 921-922 yıllarında İdil Bulgar ülkesine giden İbn Fadlan, yol boyunca edindiği izlenimleri, Oğuzlar, Bulgarlar, Ruslar, Hazarlar hakkındaki

²⁵Ahmet b. Yahyâ el-Belâzurî (2017). *Fütûhu'l büldân*, (Çev: Mustafa Fayda), İstanbul: Siyer Yayınları, 2013

²⁶Ebü'l-Fidâ, *Takvimü'l-büldan*. (Çev: Ramazan Şeşen), İstanbul: Yeditepe Yayınları.

²⁷R. Şeşen (2001). *İslâm coğrafyacılarına göre Türkler ve Türk ülkeleri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları

²⁸Mukaddesî (2015). *Ahsenü't-takâsîm (İslâm coğrafyası)*. (Çev: Ahsen Batur), İstanbul: Selenge Yayınları

²⁹Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî (1991). *Târihu'r-rusûl ve'l-mülûk (Milletler ve hükümdarlar tarihi veya peygamberler ve hükümdarlar tarihi)*. (Çev: Zâkir Kadirî Ugan ve Ahmet Temir), C. 1, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi

³⁰Mes'ûdî (2004). *Mürûc ez-zeheb (altın bozkırlar)*. (Çev: Ahsen Batur), İstanbul: Selenge Yayınları

gözlemlerini eserinde aktarmaktadır.³¹ Bir tüccar olarak çeşitli yerlere seyahat eden İbn Havkal tarafından kaleme alınan “*Sûret El-Arz*” adlı eserde Bizans ve Hazar Gölü etrafındaki dünya hakkında X. yüzyılın ilk yarısına ait çeşitli bilgiler aktarılmaktadır.³² Dönemin önemli müelliflerinden biri de İbn Hurdazbih’dir. Tarihî, kültürel, ekonomik, sosyal bilgilerini aktardığı bölgeler hakkındaki gözlemlerini “*el Mesalik ve'l Memalik*” adlı eserinde toplamıştır.³³

Hazar Kağanlığı ile çeşitli siyasi, askerî ve ticari münasebetleri olduğunu gördüğümüz devletlerden biri de Doğu Roma’dır. Bu nedenle Doğu Roma kaynaklarında Hazarlar ve bu dönemde Hazar hâkimiyetindeki coğrafya hakkında çeşitli bilgiler bulunmaktadır. Hz. Peygamber’den IX. yüzyıl başlarına kadarki döneme kadar Arap fetihleri hakkında bilgi vermesi dolayısıyla Hazarlardan bahseden kaynaklardan biri Theophanes’e aittir.³⁴ İstanbul patriklerinden Nikephoros’un kaleme aldığı pek çok eser arasında 602-769 yıllarını konu edinen tarih içerikli kaynakta Avarlar, Hazarlar, Bulgarlar hakkında bilgi bulunmakta ve bu yönüyle Hazar dönemindeki coğrafyadan söz etmektedir.³⁵ Constantine Porphyrogenitus’un “*De Administrando Imperio*” adlı eserinde de Peçenekler, Hazarlar, Bulgarlar gibi Doğu Avrupa Türk tarihinin önemli temsilcileri ve bunların Doğu Roma ile ilişkilerinden söz edilmektedir.³⁶ Hatta Porphyrogenitus Suvarlarla, Macarların Azerbaycan’a gelişini anlatırken Hazarlara da değinerek şu şekilde anlatmıştır:

“*Türk (Macar) milletin yurdu eskiden Hazar’ın yanında, ilk voyvodalarının adına ithafen Lebedia denen yerde idi... Bunlar o zaman Türk adlanmıyordu; şu veya bu sebeple “Sabartioasphaloi” ismine sahiptiler... Peçenekler o zaman Hazarlara karşı savaşa kalkıştılar ve yenilerek kendi topraklarını boşaltmak ve Türklerin topraklarına*

³¹R. Şeşen (2010). İbn Fadlan seyahatnamesi ve ekleri, İstanbul: Yeditepe Yayınları; Ahmed b. Fadlân b. Abbâs b. Râşid b. Hammâd (2022). *İbn Fadlan seyahatnamesi*. (Çev: Mehmet Şayir), İstanbul: Selenge Yayınları

³²İbn Havkal (2007). *Sûrat el-arz (10. asırda İslam coğrafyası)*, (Çev: Ramazan Şeşen), İstanbul: Yeditepe Yayınları

³³İbn Hurdazbih (2008). *Yollar ve ülkeler kitabı*. (Çev: Murat Ağarı), İstanbul: Bayrak Matbaası

³⁴C. Mango ve R. Scott (1997). *The chronicle of Theophanes Confessor*, New York: Oxford University Press

³⁵Nikephoros Patriarch of Constantinople (1990). *Short history*, (Çev: Cyril Mango), Washington: Dumbarton Oaks Pesearch Library and Collection

³⁶Constantine Porphyrogenitus (1967). *De administrando imperio*, (Ed: Gy. Moravcsik, Çev: R. J. H. Jenkins), Washington: Dumbarton Oaks Center of Byzantine Studies; Z. Ekmekçi (2016). *Konstantine Porphyrogenitus’un de administrando imperio adlı eserinin çevirisi ve yorumlanması*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü

yerleşmek zorunda kaldılar. Ve Türklerle o zamanlar Kangar adlanan Peçenekler arasında savaş gerçekleştiğinde, Türklerin ordusu yenildi ve iki kısma ayrıldı. Bir kısım doğuya doğru gitti ve İran bölgesine yerleşti ve onlar bugün hala Türklerin eski ismi olan 'Sabartioasphaloi' diye adlanırlar."³⁷

Türkiye'de Hazarlar ve bu dönemde bölgenin durumu hakkında bilgi veren yüksek lisans ve doktora seviyesinde çalışmalar olduğu bilinmektedir. Bu bağlamda ilk kapsamlı lisansüstü çalışma Altay Tayfun Özcan'a aittir.³⁸ Hazar-Bizans ilişkilerine yer verilen yüksek lisans tezinde Hazarlar öncesi Doğu Avrupa'daki durumdan bahsedilmiş, daha sonra iki taraf arasındaki ilişkiler ilk dönem, gelişme ve bozulma dönemleri olarak ele alınmıştır. Özcan'ın bu çalışmasıyla ve kullandığı kaynaklarla Türkiye'de bir alan açtığını ifade etmek gerekir. Yazar daha sonra bu çalışmasını farklı dönem kaynaklarıyla zenginleştirerek oldukça genişletmiş ve kitap olarak yayınlamıştır.³⁹ 2006 yılında tamamlanan ve Murad Eldarov tarafından hazırlanan İslamiyet'in Hazarlar arasında yayılması adlı yüksek lisans tezinde Hazarların kültür ve iktisadi hayatı, Arap fetihleri, Abbasi döneminin başlangıcı ve fetihler, bu dönemde Hazarların İslamiyet'i benimsemesi konuları işlenmektedir.⁴⁰ Hazarlar hakkında bir başka yüksek lisans tezi de Hasan Kocarık tarafından hazırlanmış olup, Hazarların devlet yönetimini konu edinmektedir. Bu çalışmada aktarılan Hazar siyasi tarihi ve çeşitli yerleşimlere dair bilgiler dolayısıyla dönemin coğrafyası hakkında sınırlı bilgi edinilebilmektedir.⁴¹

Hatice Tuğçe Tecimer tarafından yüksek lisans tezi olarak hazırlanan çalışmada da Doğu Anadolu ve Kafkasya bölgesindeki Türk varlığı ele alınarak Hazarlar döneminin bu varlık üzerindeki etkisi değerlendirilmiştir.⁴² Yine 2019 yılında tamamlanan bir başka yüksek lisans tezinde de Hazar-Arap-Doğu Roma ilişkileri çerçevesinde Kafkasya coğrafyası konu edilmiştir.⁴³ Hazarların menşei, dinî ve sosyal yapısı hakkında hazırlanan bir başka yüksek lisans tezinde de Hazarların bulunduğu coğrafyadan söz edildiği

³⁷O. Karatay (2010). "Suvarlar: Doğu Avrupa'nın Esrarengiz Kavmi", *TDİD*, Cilt: X, Sayı 1, s. 109

³⁸A. T. Özcan (2005). *Hazar Hakanlığı Bizans İmparatorluğu ilişkileri*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü

³⁹A. T. Özcan (2019). *Hazar Kağanlığı ve etrafındaki dünya*. İstanbul: Kronik Kitap

⁴⁰M. Eldarov (2006). *İslamiyet'in Hazarlar arasında yayılması*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü

⁴¹H. Kocarık (2013). *Hazarlarda devlet yönetimi*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Kilis: Kilis 7 Aralık Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü

⁴²H. T. Tecimer (2019). *Kafkasların güneyi ve Doğu Anadolu'da Hazarlar*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Malatya: İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü

⁴³K. Koç (2019). *Hazar-Arap-Doğu Roma ilişkileri ışığında Kafkasya*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

görülmektedir.⁴⁴ Kafkasya'daki Hazar varlığı ile ilgili en kapsamlı çalışmalardan biri Hakan Özkaya'ya ait doktora tezidir. Doğu Roma, Yunan, Ermeni, Arap, Fars ve Rus kaynakları ile seyahatnameler ışığında Hazar-Arap mücadeleleri, Abbasilerle gerçekleştirilen faaliyetler ve nihayetinde Ruslarla olan ilişkiler çalışmada aktarılmaktadır.⁴⁵ Ayşe Ayçiçek tarafından kaleme alınan doktora tezinde ise Arap, Fars, Grek, Ermeni, Gürcü kaynakları gibi farklı dillerdeki kaynaklardan istifade edilerek hazırlanan çalışmada Hazarların coğrafyası, şehirleri, ticaret, Hazar-Göktürk-Doğu Roma ilişkileri, Hazarların Kafkas halklarıyla münasebetleri gibi çeşitli konular ele alınmıştır.⁴⁶ Doktora tezi bağlamında Hazarlar dönemini konu alan son çalışmalardan biri de Ahmet Karadeniz'e aittir. Bu çalışmada Türk tarihinin önemli kültür, medeniyet, ticaret ve siyaset merkezlerinden biri olan İtil havzasının Hazarlar dönemindeki ticari durumu ele alınmıştır. Çalışma İslam kaynakları başta olmak üzere dönem kaynaklarına yer vermesi, ayrıca arkeolojik verilerle bu bilgilerin desteklenmesi açısından önemlidir.⁴⁷

Azerbaycan'da ise Hazarlarla ilgili genel bilgileri kendisinin “*Gülüstani İrem*” eserinde veren Abbaskulu Ağa Bakıhanov olmuştur.⁴⁸ Bunun dışında Gıyaseddin Geybullayev, Ziya Bünyadov gibi tarihçilerin bu dönemi kapsayan araştırmaları bulunmaktadır. Türk coğrafyasına çok yakın olmaları ve kendi konumları sebebiyle de birçok eski Türk devletinin kurulduğu coğrafyada bulunan Rusya'da da birçok tarihçi Türk tarihiyle ilgili çalışmalar yapmıştır. Bu çalışmalar arasında Mihail Artamonov'un Ahsen Batur tarafından Türkçeye çevrilen “*Hazar Tarihi*”⁴⁹ adlı eseri kendisinden sonra konuyla ilgili araştırma yapanlara ışık tutmuştur.

Çalışmada ele alınan konunun coğrafyasının ifade edilmesi de gerekmektedir. Bu bağlamda Hazarlar döneminde Azerbaycan coğrafyası hangi bölgelere tekabül etmektedir? Azerbaycan coğrafyasının sınırlarıyla ilgili olarak çeşitli kaynaklarda birbirine benzer bilgiler aktarılmakla birlikte bazı kaynaklarda farklı anlatımlar da söz konusudur. Bir kısım kaynaklarda Azerbaycan coğrafyası Aras Nehrin'den başlar ve

⁴⁴H. Aksoy (2022). *Hazar Kağanlığı: etnik menşei, dinî ve sosyal yapı*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Nevşehir: Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü

⁴⁵H. Özkaya (2021). *X. yüzyılda Hazar-Rus ilişkileri*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü

⁴⁶A. Ayçiçek (2022). *Kafkasya'da Hazarlar*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Samsun: On Dokuz Mayıs Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

⁴⁷A. Karadeniz (2022). *Hazarlar döneminde İtil havzasında ticaret*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Muğla: Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü

⁴⁸A. A. Bakıhanov (2010). *Gülüstani-İrem*, M. F. Ahundov adına Azerbaycan Milli Kitabhanası, Bakı

⁴⁹M. Artamonov (1962). *Istoriya Hazar*, Izdatelstvo Gosudarstvennogo Ermitaja, Leningrad

güneyde Hemedan'a kadar ulaşmaktadır. Bununla birlikte bazı tarihçiler ise Azerbaycan'ı Güney Kafkasya'daki Derbend'den başlatarak güneyde de yine Hemedan'a kadar uzanan coğrafya için bu adı kullanmıştır. Bu durumda Aras Nehrinin kuzeyinde bulunan Arran topraklarını da Azerbaycan'ın bir parçası olarak görmüşlerdir.

Çalışmada Arran'dan yani Aras Nehri'nin kuzeyindeki topraklardan Azerbaycan'ın bir parçası olarak bahsedilmiş ve bu bölge Kuzey Azerbaycan olarak kullanılmıştır. Aras Nehrinin güneyindeki geri kalan kısımla alakalı olaylarda ise Güney Azerbaycan kavramı çalışmada kullanılmıştır.

Bu durum aynı zamanda Güney Azerbaycan'ın Sasanilerin Zerdüş ve Mecusilik inancında olurken, Kuzey Azerbaycan'da Hıristiyanlığın hâkim olması ve Arap istilaları sırasında bu durumu göz önünde bulunduran Arapların birçok kısmı kitap ehli olan Kafkas Albanyası halklarına daha farklı davranmalarının anlaşılması açısından da önemlidir.⁵⁰ Bahsedilen olaylar genel itibarıyla Kuzey Azerbaycan'da (Arran veya Kafkas Albanyası) gerçekleşmiştir, çünkü zaten Aras Nehrinin güney kısımları Hilafete bağlıydı.

Çalışmada Hazar Kağanlığının Azerbaycan yönünde faaliyetlerini sürdürdüğü süre zarfı ele alınmaktadır. Aynı zamanda Azerbaycan'ın Hazarlar ve Araplar için neden önemli olduğu üzerine tartışılmıştır. Uzun süren bu savaşların muhakkak ki önemli sebepleri aydınlatılmalı ve her iki ülke için coğrafyanın önemi belirtilmelidir.

Hem Güney Kafkasya hem de Hazarlarla ilgili çalışmaların olmasına rağmen, özellikle Azerbaycan'da olan olaylara değinen ve bu dönemde Azerbaycan'da olan Türk varlığıyla ilgili bilgileri içeren bir çalışmanın gerekliliği düşüncesi "*Hazar Kağanlığı Döneminde Azerbaycan*" adlı çalışmanın yapılmasının ana sebebidir. Çünkü uzun süre bu coğrafyaya Hazarlar öncesinde de göç eden Türklerin Hazarlar döneminin önemli olayları sırasında Azerbaycan'da ne gibi iz bıraktıkları aydınlatılmaya gerek duyulan konulardandır.

⁵⁰ Z. Bünyadov (2007). *Azerbaycan VII-IX Esrlerde*, Şerq-Qerb, Bakı, s. 111.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. KAĞANLIK ÖNCESİ AZERBAYCAN'IN SİYASİ DURUMU VE HAZARLARIN ORTAYA ÇIKIŞI

1.1. Azerbaycan'da Türk Varlığının Oluşumu

Azerbaycan coğrafyası bulunduğu konum itibarıyla birçok kavmin göçüne şahitlik etmiştir. Hazar Kağanlığı öncesi Azerbaycan'da Hazar varlığıyla ilgili farklı bilgiler günümüze ulaşmıştır ki, bu bilgilerin aydınlatılması konunun anlaşılması açısından önemlidir. Buna sebep ise VII. yüzyıldan itibaren coğrafyanın kaderinin etkilenmesinde bizzat Hazarların önemli rolü olmasıdır. Kaynaklarda Hazarlarla ilgili kayda geçenlerin bazıları Hunlar, Suvarlar ve Göktürk Kağanlığıyla bağlantılı şekilde karşımıza çıkmaktadır. Bu yüzden ilk olarak konuya coğrafyayı da ilave ederek, Hazarların en eski dönemlerde adının geçtiği konulara değinmek suretiyle Azerbaycan'la bağlantısı aydınlatılmalıdır. Bunun öncesinde değinmemiz gereken ise Hazarlar öncesinde Azerbaycan'da Türk varlığıyla ilgilidir.

Azerbaycan coğrafyasının Türkleşmesinde kavimlerin bölgeye seferlerinin büyük rolü olmuştur. Uzun yıllar devam eden Türkleşme sürecinin başlangıcının kesin bir tarihinin belirlenmesi üzerinde hemfikir olunamamış konulardan biri niteliğindedir. Bazı araştırmacıların yaptığı gibi Türkleşmenin XI-XII. yüzyıllarda gerçekleştiğini kabul etmek yanlış olur.⁵¹ Türkleri Azerbaycan topraklarına yalnızca dışarıdan gelen bir unsur olarak değerlendirmek de yanlıştır, çünkü bu büyük ve yoğun yerel Türk unsurunu ve teşkilatlarının varlığını göz ardı etmek olur. Bu kavimler arasında Azerbaycan'da adlarından en çok söz ettirenlerden biri de Hazarlar olmuştur. Hazarların yaşadığı coğrafyayla ilgili olmak üzere göçler, savaşlar, ekonomik durum ile ilgili bilgiler veren eski çağlardan birçok kaynak günümüze ulaşmıştır. Yukarı da söylediğimiz gibi Arap, Fars, Çin, Latin, Yunan, Gürcü, Ermeni ve Rus kaynakları Hazarlarla ilgili bilgi veren kaynaklar arasında esas kabul edilmektedir. Özellikle Doğu Roma, Ermeni, Arap, Kafkas Albanyası ve Gürcü kaynaklarında kendi tarihî olaylarına değinirken komşu olmaları sebebiyle Hazarlarla ilgili verdikleri bilgiler önemli yere sahiptir.

⁵¹V. Minorsky (1953). "Caucasica IV", *from Bulletin of the School of Oriental and African Studies* XV, s. 504-505

Doğuda Altay dağlarından Hazar'a kadar ve batıda Karadeniz'in kuzeyine doğru uzanan topraklarda günümüze kadar birçok Türk devleti kurulmuştur. Bu devletlerin neredeyse birçoğunun Azerbaycan'a kadar ilerledikleri bilinmektedir. Hazarların da Suvarların ve Göktürklerin halefleri olarak kurduğu bu devletin kapsadığı alan ise Don-Volga ve Kafkasya civarındaki topraklardı.⁵² Kağanlığın güney toprakları olan Azerbaycan'a ise Hazarlar öncesinde bozkır kültürüne sahip birçoğu Hazarlarla akraba olduğu kabul görmüş kavimler göç etmiştir. Hazarlar öncesinde göç eden bu kavimler doğudan ilerleyerek Kafkasya üzerinden Azerbaycan'a ardı arası kesilmeyen göç dalgası başlatmıştır. İskitlerle başlayan bu göç⁵³ sonrasında devam eden Hunların akınlarıyla onların bünyesinde bulunan Hazarları da Azerbaycan coğrafyasıyla daha kağanlık öncesinde tanıştırmıştır.⁵⁴

İskitlerle başlıyarak kurulan bozkır devletlerindeki kavimlerin bir kısmı Batıya ilerleyip adlarından Yunan ve Latin kaynaklarında bahsettirirken, bir kısmı ise Kafkasya üzerinden veya İran üzerinden Azerbaycan'a yerleşmiştir. Yani Azerbaycan bir nevi bozkır kavimlerinin küçük Orta Asya'sı olmuştur. Belki de Kuzey'de Kafkas dağlarının olması, Güneye doğru indikçe yine Kura ve Aras Nehirleri, dağların daha seyrekleştiği araziler bu kavimlere Kuzeyinde Altay dağları bulunan Türkistan'ı, Seyhan ve Ceyhan nehirleri bulunan kendi coğrafyalarını hatırlatmıştır.

1.1.1. İskitler

Eski çağlarda Orta Asya'dan Azerbaycan'a göç eden kavimlerin başında İskitler (Saka) ve Massagetler gelmektedir. Bu kavimler MÖ. VII. yüzyılda Azerbaycan topraklarına akınlar yapmış ve yerleşmişlerdir. Türkistan'da uzun müddet sıkıştırılan İskitler Hazar Denizi'nin güney sahilini takip ederek devamında kuzeye ilerlemiş ve Aras Nehri'ni geçerek Azerbaycan'a devamında ise Kafkasya'yı aşarak şimdiki Rusya topraklarına yerleşmişlerdir. Bunun yanında tam tersini yaparak Hazarın kuzeyinden Kafkasya'yı aşarak Azerbaycan'a yerleştiklerine dair bilgiler de bulunmaktadır. Böylece

⁵²L. Rasonyi (1993). *Tarihte Türklük*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, s. 114

⁵³H. Çoban (2013). *Anadoluda Kimmer-İskitler ve Orta Anadolu'daki İzleri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Muğla: Afyonkarahisar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 38

⁵⁴Bakıhanov, 2010, **a.g.k.**, s. 34

İskitlerin (Sakalar) Ön Asya ve Kafkaslara iki yoldan geldiği anlaşılmaktadır.⁵⁵ Bu boyların tabi ki tamamı Azerbaycan'a yerleşmemiş ve birçok yerlere göç etmişlerdir.

Azerbaycan'da ve Orta Asya'da bu dönemin çivi yazılarındaki yer adlarından Güney Azerbaycan ve Ön Asya'da bozkır kavimlerinin bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu belgeler sayesinde aynı zamanda İskitlerin göçleri sırasında kalan yer adlarından hangi dilin özelliklerine sahip olduğu araştırılabilmektedir.⁵⁶

Z. M. Yampolsky kendi arkeolojik çalışmalarına dayanarak Kafkasya ve Azerbaycan'da Türklerin atalarının MÖ. II. - MÖ. I. bin yılda, Bronz Çağı'nda yaşadıklarını belirtmiştir. Bunun dışında Aras Nehri'nin güneyinde Urmiye Gölü çevresinde Turukkalara ilgili bilgiler Asur çivi yazılı tabletlerde de tespit edilmiştir. Bununla birlikte İskitlerin sıkıştırdığı Kimmerlerde yine Azerbaycan'da bulunmuş, aynı zamanda adları günümüze kadar gelmiş ilk bozkır kavmidir.⁵⁷ Bahsedeceğimiz Suvar, Hun, Hazar gibi Türk kavimlerinin onlar öncesinde burada bulunmuş ve gelip yerleşmiş Bozkır kavimleriyle yakınlığı özellikle karşılaştırılmalı ve araştırılmalıdır.

İskitler yaklaşık olarak Kimmerlerle aynı zamanlarda Azerbaycan ve İran topraklarına gelmişlerdir. İskitlerin ve Kimmerlerin bünyesinde Hint Avrupa dil ailesinden halklar olduğu gibi eklemeli dil özelliği gösteren, özellikle Türk dil ailesinden kavimlerin yoğun olduğu fikri kabul görmüştür. Bu nedenle İskitlerin karışık bir toplum yapısı ortaya koyduğu düşünülmektedir.⁵⁸ İskitlerin Doğu Avrupa'ya sarkan kısmı için daha çok Skit (İskit) adı kullanılsa da Azerbaycan coğrafyasındakiler Saka olarak karşımıza çıkmaktadır.⁵⁹

İskitlerden günümüze birçok yer adı ulaşmıştır ki Güney Azerbaycan'da hem İskitlerin Azerbaycan coğrafyasında anıldığı adla Sakan (Sakan, Sakani, Sakene, Shagali, Shakabad vb.), bununla birlikte Turan etnonimini yansıtan (Turan, Turangala, Turani, Turanpoht vb.) nüfusu Azerbaycanlılardan oluşan köyler var. İskitlerin geri kalanları ise Kuzey Azerbaycan topraklarında coğrafi koordinatlara göre Şeki, Şakaşen, Sisakan,

⁵⁵H. Çoban (2013). *Anadolu'da Kimmer-İskitler ve Orta Anadolu'daki İzleri*, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Doktora Tezi, s. 38-39

⁵⁶Y. B. Yusifov (1990). "Çivi Yazılı Kaynaklarda Eski Türkler", *XI. Türk Tarih Kongresi, Cilt.I*, 5-9 Eylül, Ankara, s. 112

⁵⁷Çoban, 2013, **a.g.k.**, s. 56

⁵⁸Çoban, 2013, **a.g.k.**, s. 54-55

⁵⁹Y. Demirdağ (2003). *Ön Asya Dünyasında Kimmer ve İskitler*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı, Ankara, s. 33-34

Zakatala ve Arsak bölgelerinde yaşıyorlardı.⁶⁰ Dikkat edersek eğer bu beş yer adının da Sak etnonimini yansıttığını görülmektedir.

Herodotos'un ifade ettiğine göre, Kimmerleri takip eden İskitler yollarını şaşırarak Kafkasya'yı doğudan dolaşmışlar, Hazar Denizi'nin kıyılarını takiben Derbend'e ulaşarak Demirkapı geçidi üzerinden Azerbaycan ve İran'daki Med topraklarına ulaşmışlardır.⁶¹ Bu dönemde sık ilişkiler içinde bulunduğu ülke ise Urartulardı, Urartu hükümdarı ise onlarla savaş yapmamak için İskitleri Asurlar üzerine yönlendirmiştir.⁶² İskitler Azerbaycan'daki uzun süren mücadelelerinden sonra Med Devleti'ne yenilmiştir. Bu durumdan faydalanan Ermeniler daha önceden İskit egemenliğinde olan toprakları işgal etmişler, bunun yanında Azerbaycan'a kadar ulaşmışlardır.⁶³

İskitlerin Türk olduğuyla ilgili bir takım farklı ifadeler söz konusu olsa da çalışmamızın alanı dışında kalması nedeniyle bu tartışmaya yer vermeyeceğiz. Ayrıca bugün İskitlerin Slav ve İrani kavim olduklarıyla ilgili görüşlere karşın Ural-Altay kavmi olduklarıyla ilgili görüşler birçok Avrupa ve Türk araştırmacıları tarafından kabul görmektedir.⁶⁴ Bu bağlamda özellikle Herodotos'un İskitlerin ilk yurtlarının Asya olduğu Massagetlerle yaptıkları savaşlar nedeniyle Kafkasya üzerinden Kimmerlerin topraklarına geldikleriyle ilgili bilgileri temel alınmaktadır.⁶⁵

1.1.2. Albanlar

Azerbaycan coğrafyasında kurulmuş Albanya devleti birçok Türk kavminin Azerbaycan'a göçüne şahitlik etmiştir. Bu yüzden Albanya'ya yapılan göçlerden de kaynaklanarak Albanların etnik kimliğiyle ilgili birçok görüş vardır ki, bunlar arasında en çok yaygın olanları onların Kafkas kökenli olmaları ve Türk kökenli olmaları ile ilgilidir.

Rus bilim adamlarından Z. Yampolsky ve N. Marrin'in görüşlerine bakarsak “*Alban*” teriminin Latin kökenli olduğunu “*dağlar ülkesi*” anlamını verdiğini belirterek

⁶⁰Geybullayev, 1994, **a.g.k.**, s. 120-121

⁶¹Herodotos (2019). *Tarih*, Çev: Müntekim Ökmen, Kültür Yayınları, s. 293-299

⁶²Demirdağ, 2003, **a.g.k.**, s. 36-38

⁶³Z. V. Togan (1981). *Umumi Türk Tarihine Giriş*, Enderun Kitapevi, İstanbul, s. 33-37

⁶⁴Demirdağ, 2003, **a.g.k.**, s. 39-41

⁶⁵Herodotos, 2019, **a.g.k.**, s. 293-297

bu görüşü savunmuşlardır. K. Trever de konu üzerine kendi görüşünde Alban teriminin “*dağ*” anlamıyla eşleştirmiştir.⁶⁶

Albanya tarihi üzerine araştırmalar yapan tarihçiler “*Alban*” terimini Türkçede “*kahraman*” anlamına gelen “*alp*” kelimesine de bağlamışlardır. Albanlarla ilgili söylenen “*yiğit savaştı*” gibi bilgileri de dikkate alırsak gerçeklik payının olma ihtimalini de görmüş oluyoruz.⁶⁷ Orta Çağ’da Alban kelimesinin eşanlamlısı olarak kullanılan “*Arran*” ifadesi de Azerbaycan, İran ve Anadolu’ya yerleşmiş Oğuzların günümüze kadar halen kullandıkları yiğit ve cesur anlamlarını veren “*eren*” kelimesiyle benzerlik teşkil etmesi dikkat çekmektedir.

Rus, Ermeni tarihçileri genellikle Albanların kökeniyle ilgili onların Kafkasya menşeli olduklarını savundular. Bu tarihçiler arasında V. V. Bartold, İ. P. Petruşevski gibi ünlü Rus tarihçileri de vardır. Genellikle bu konuyla ilgili seslendirilen görüşlerden benzer yanı olanlar Albanların Kafkas halkı olduğuyla ilgilidir. Albanların Arap göçleriyle İslam’ı kabul ederek Arapların arasında asimilasyona maruz kalması, devamında ise Türk göçleriyle coğrafyanın Türkleştiği görüşü savunulmuştur. Bu görüş genel olarak bizlere Aras Nehri’nin güneyinde kalan Azerbaycan topraklarında yaşayan Türklerin aslında İran kavmi oldukları sonradan Türkleştikleri gibi Ahmed Kesrevi’nin esassız görüşünü hatırlatmaktadır.

Azerbaycan’da günümüzde yaşayan ve Türk kökenli olmayan etniklerin Araplar ve devamında gelen Kıpçak ile Oğuz göçleriyle asimilasyona maruz kalmamış olması Albanlarla ilgili söylenen asimilasyon konusuna bir az daha değinmemiz gerektiğini gösteriyor. İlk olarak Albanya’da yaşayan tüm nüfusun genelleştirici bir etnik adı olarak “*Alban*” kelimesi kullanılması fikrini ileri sürebiliriz. Bu durumda Alban diye bir kavim yoktur ve Albanya’da bu isimlendirme altında Türkler de dâhil olmak üzere birçok halk yaşamaktadır. İkinci olarak ise Albanya’da yaşayan, çoğunluğu oluşturan ve dolayısıyla ülkeye “*Alban*” adını veren belirli bir halk vardı. Bu kavim Türk kökenli olup, sayılarının çokluğu nedeniyle de öncü rol oynamıştır. Çünkü yalnız bu halde Albanlar Türk oldukları için coğrafyaya gelen diğer Türk unsurlarıyla kolayca karışarak adlarını günümüze kadar koruyamamış olabilirlerdi.

⁶⁶M. M. Rasulova (2008). *Torgovo-ekonomičeskiye i kulturnyye svyazi Kavkazskoy Albanii s antičnym i ellinističeskim mirom: IV vek do n.e.- III vek n.e.*, Mutardzhim, Baku, s. 64

⁶⁷Geybullayev, 1994, **a.g.k.**, s.17-18

Albanların Türk oldukları görüşünün doğruluk payını arttıran diğer husus ise yukarı da bahsettiğimiz diğer kavimlerin asimile olmaması ve kendi dillerini korumasına karşılık Albanların ortadan kaybolmasıyla ilgilidir. Bu halde Albanlar Hun⁶⁸, Suvar⁶⁹, Hazar⁷⁰, Oğuz⁷¹ göçleriyle karışarak Azerbaycan'ın Türkleşmesinde etkili olmuşlardır ya da “*Alban*” terimi bura da yaşayan tüm halkların birleşerek tek ad altında anılmasıyla ilgilidir. Her iki görüşten birinin doğruluğu durumunda yine de Azerbaycan'da bu dönemde hatırı sayılır bir Türk nüfusu vardı. Bu konuya da çalışmanın bir sonraki kısımlarında değinilmiştir.

G. Geybullayev'in verdiği bilgilere de bakarsak MÖ VIII. yüzyılda kuzeyden gelen Kimmerler, İskitler Atropatena ve Albanya halklarının oluşumunda da rol oynamışlardır. Albanya'daki nüfus çoğunlukla Türkçe konuşan, Kafkas dilleri konuşan ve kısmen de İran dillerini konuşanlardan oluşuyordu.⁷² Kafkas Albanyasına farklı zamanlarda giren kavimler, buradaki siyasi yaşamda ve etnik süreçlerde belirli bir rol oynamıştır. Albanya'da etkili olan kavimler arasında İskitler de bir zamanlar Azerbaycan'ın kuzey kısmını kapsayan Güney Kafkasya'da varlık göstermiş ve bu eyaletin adı kendilerinden sonra Sakasena (Şeki) olarak kalmıştı.⁷³

1.1.3. Hunlar

Azerbaycan coğrafyasında adlarından söz ettiren, Hazarların da bünyesinde bulundukları Hunlar 370 yılı civarında Volga ırmağından Batıya doğru ilerleyerek Avrupa ve Orta Doğuya doğru akınlara başladılar. Macaristan topraklarına kadar ulaştılar ve Panonya'ya yerleştiler. Yayılmaları, Roma sonrası Avrupa nüfusunu ciddi şekilde değiştirecek göçleri harekete geçirdi.⁷⁴

IV. ve V. yüzyılda bugünkü Azerbaycan topraklarına yerleşen büyük Türk kavim oluşumlarından olan Hunlar Kafkasya'nın kuzeyinden Macaristan'a ilerlerken, aynı zamanda Kafkasya üzerinden de Azerbaycan'a akınlarda bulundular. Bu akınlar zamanı

⁶⁸Heyet, 2004, **a.g.k.**, s. 9

⁶⁹Geybullayev, 1994, **a.g.k.**, s. 132-136

⁷⁰Kafesoğlu, 1997, **a.g.k.**, s. 168

⁷¹Heyet, 2004, **a.g.k.**, s. 9

⁷²Geybullayev, 1994, **a.g.k.**, s. 30

⁷³Geybullayev, 1994, **a.g.k.**, s. 98

⁷⁴Cartey. V. Findley (2006). *Dünya Tarihinde Türkler*, çev: Ayşen Anadol, İstanbul, s. 50

Azerbaycan’da Mukan’a yerleştikleriyle ilgili bilgiler bulunmaktadır.⁷⁵ Aynı zamanda bu dönemde kaynaklarda geçen Balasagun şehrinin de Azerbaycan’da (Aras’ın güney kıyısındaki Mukan’da) yerleşmesi bu akınların doğruluğunu kanıtlar niteliğindedir.⁷⁶

Türk kavmi olan Hazarlardan en erken ise Ermeni kaynaklarında üçüncü yüzyıldan, batı kaynaklarında dördüncü yüzyıldan itibaren bahsedildiği sırada Hazarların bölgenin önemli gücü olan Hunlara ve Attila’ya bağlılıkları ifade edilmektedir.⁷⁷ Bu durum bölgede Hazarların da Hunlarla birlikte seferlerde bulunduğu fikrini bize vermektedir.

Ermeni kaynaklarında Azerbaycan’da bulunan Hunlara Haylantürkler denmektedir. IV. yüzyılın ikinci yarısındaki olayları kaydeden Favstos Buzand, Güney Kafkasya bölgesinde Hunlar ve diğer Türklerin de yaşadığını belirtir:

*“O zamanlar Maskut Kralı olan Sanesan, akrabası Ermeni kralı Hosrov’a bir konu nedeniyle çok sinirlendi ve tüm birliklerini - Hunlar, Pahlar, Tavasparlar, Heçmataklar, İjmahlar, Gotlar, Gluarlar, Gugarlar, Şiçbler, Gilbler, Balasiçler, Yegersvanlar ve sayısız diğer farklı unsurlara mensup göçebe tayfa birliklerini emriyle topladı. Sınırları olan büyük Kura Nehri’ni geçtiler ve bir sel gibi Ermeni ülkesine baskın düzenlediler... Bütün Ermeni ülkesine saldırıp boğdular, her yeri yıkıp doldurdular, tamamen harap ettiler ve Atrpatakan sınırındaki Gandzak’a kadar küçük Satal şehrine kadar tüm ülkeye yayıldı.”*⁷⁸

“Albanya tarihi” eserinde, Sasani şahı II. Şapur (309-379) döneminde Hunların yaklaşık 350 yılında Azerbaycan’a yaptıkları baskınla ilgili önemli bilgiler vardır. Kalabalık bir Hun birliğinin Çoga (Derbend) kapısından geçerek ülkeye girdiği bilgileri kaynaklarda bulunmaktadır. Horasan ve Harezm ordusundan sayısız ve çok sayıda İranlı, Alban ve güney vilayetlerinden kişiler, Kafkas Dağları’nın savaşçı halklarından 12 kabilenin kuzeyli Hunlarla savaşmak için birleştiği bilgileri geçmektedir.⁷⁹

Bu dönemde 463’te Haylandurların (Hun), 466’da ise Saragurların akınları artık Güney Kafkasya’ya yani Kafkas Albanyasının içlerine doğru inmekteydi ve bu durum Azerbaycan’ın kuzey kısımlarının Hunlar tarafından kontrol edildiğinin ispatıdır.

⁷⁵F. Simokatta (1957). *Istoriya*, Izdatelstvo Akademii Nauk, Moskva, s.30-77, 102-120; R. Mustafa (2018). “Hazarların Güney Sınırı”, *Türk Tarih Kongresi XVIII*, Ankara, s. 649-650

⁷⁶Heyet, 2004, **a.g.k.**, s. 9

⁷⁷Bakıhanov, 2010, **a.g.k.**, s. 34

⁷⁸F. Buzanda (1953). *Istoriya Armenii*, Izdatelstvo Akademii Nauk Armyanskoy SSR, Erevan, s. 12-15

⁷⁹Kagankatvaçi, 1861, **a.g.k.**, s. 80-81

Saragurların seferleri döneminde Hazarları kendilerine tabi etmesi Hunların bünyesinde Hazarların bulunmasının bir diğer örneğidir. Hun kavim birliğinden Haylandurlar, Saragurlar, Onogurlar ve Hazarlardan bir sonraki yüzyıllarda adlarını duyacağımız bir tek Hazarlar olacaktır.⁸⁰

1.1.4. Suvarlar

Hazarların öncüleri olan Suvarlardan 463-558 yılları civarında Karadeniz'in kuzey kısmında ve Kafkasya'da bulunduklarıyla ilgili birçok yabancı kaynakta bahsedilmiştir. Bu kaynakların çoğunluğu Suvarların çağdaşı olan kişiler tarafından kaleme alınan Doğu Roma, İslam ve Ermeni kaynaklarıdır. Hazarların Azerbaycan'daki varlıklarıyla birebir bağlantısı olan Suvarların Güney Kafkasya'ya, özellikle Azerbaycan'a gelişlerinin Sibirya'dan olduğu birçok araştırmacı tarafından günümüzde kabul bulmuştur.

Suvar ve Hazarın kelime anlamıyla bağlantısına değinerek bu ilişki açıklanabilir. Suvarların Türk kavmi olmadıklarıyla ilgili bilgiler önceleri söylenmekte idi, günümüzde ise Suvar kelimesinin manasının açıklanması ve diğer bahsedeceğimiz bulgularla da konuyla ilgili farklı fikirlerin son bulduğunu belirtmemiz gerekir. Tarihçiler Suvarlarla ilgili bahsederken Sabar, Sabir, Suvar gibi farklı versiyonlarını kullanmışlardır ki, İbrahim Kafesoğlu'nun verdiği bilgilerde Sabar adının “*Sab-ar*”dan meydana geldiği, Hazarlar gibi Suvarların da anlamının “*sapan*”, “*yol değiştiren*”, “*serbest dolaşan*” anlamları taşıdığı kaydedilmektedir.⁸¹ Konuyla ilgili en eski müstakil araştırmalardan birini yapan Şerif Baştav Sabir şeklinde bahsetmiştir.⁸²

M. I. Artamonov, VI. yüzyıl kaynaklarında Güney Kafkasya'da bazı durumlarda Doğu Roma'nın düşmanı, bazı durumlarda ise müttefiki olarak ortaya çıkan Suvarları “*Suvar Hunları*” olarak ifade etmektedir. Bu da Artamonov'un Suvarları Hunlarla birlikte ilişkilendirdiğini göstermektedir. Ayrıca Togarma'nın oğullarından olan Suvar ve Hazarları kardeş olarak listeler.⁸³

⁸⁰Mustafa, 2018, **a.g.k.**, s. 649

⁸¹Rasonyi, 1993, **a.g.k.**, s. 114; Kafesoğlu, 1997, **a.g.k.**, s. 157

⁸²Ş. Baştav (1941). “Sabir Türkleri”, *Belleten*, Cilt 5, Sayı 17-18, Ocak, s. 53-54

⁸³C. Zuckerman (2020). The Khazars and Byzantium—The First Encounter, (A. Geçer. Çev), *IV(I) Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisi*, s. 170

Bölgeye gelmeden önce Suvarlar ilk başta Ural-Altay dağları arasında yaşamlarını sürdürmekte olan Ogurlara baskıda bulunarak daha batıya itilmesine sebep oldular, kendileri ise devamında Tobol ve İşim ırmakları civarına göç başlattılar ve yerleşimlerini kurdular. Priskos'ta Suvarların bu ilerlemesi neticesinde Ob ve İrtiş'ten Ogurların uzaklaşmasına neden olacak baskıların olduğunu, Ogurlar ise bunun devamında ilerledikçe Suvarların da onları takipte bulunarak Yayık ve İtil nehirlerini geçtiklerini söylemekteydi.

Lev Gumilyov; *“Göç öncesi Suvarların eski vatanları günümüz Kazakistan'ının batı bozkırlarıydı ve bu topraklar Batı Türk Kağanlığının (Göktürk Kağanlığı) bir parçasıydı”* der. Kendi yaşadıkları yere VII. yüzyılda *“Sibirya”* adını verilmişlerdi, Gumilyov Suvarların sonraları *“Sibir Hanı”* unvanını kabul etmelerini de buna bağlar.⁸⁴ Muhtemeldir ki Suvarlar yalnızca Kazakistan'ın Batı topraklarında yaşamamış Kuzey kısmında bulunan Sibirya'nın Kazakistan'a yakın kısımlarında da bulunmuşlardır. Bununla birlikte Suvarların Hazarlarla bağlantısı olduğunu düşündüğümüz Kaslara yakın dönemde Azerbaycan'da bulunduklarıyla ilgili bilgilerinde bulunması Azerbaycan Türk varlığı meselesini daha eskilere götürecek konulardandır.

Suvarların göçü döneminde Doğu Roma ile Sasaniler'in aralıksız olarak savaşları devam ediyordu. Kafkasya'ya ulaşan Suvarlar ilk başta Sasaniler'le anlaşma yaptılar ve Doğu Roma'ya akınlarda bulundular. Bu akınlar Anastasios dönemine 516 yılında, Balak idaresinde gerçekleşmiştir. Akınların devamı daha yoğun geldi ve Anadolu'ya girdiler, bölgenin önemli merkezleri olan Kayseri, Konya, Kapadokya'ya kadar ilerlediler.⁸⁵

Suvarların Sasanilerle anlaşması ve sonraki dönemlerde Doğu Roma ile anlaşması aynı zamanda Azerbaycan'a da hâkim olmak isteklerinden kaynaklanıyordu. Kafkasya'yı aşarak Sasanilerle anlaşarak Anadolu'ya saldırıda bulunmaları Azerbaycan'da daimi bulunduklarını göstermektedir. Azerbaycan'da Hazar Kağanlığına kadar uzanan Türk göçü sürecinin İskitlerden başlayarak devam ettiğini Suvarlarla da görmekteyiz. Sasanilerin bu göçlere engel olmama sebebi de muhtemelen Suvarların Doğu Roma'ya karşı akınlar yapmalarından kaynaklanıyordu ve sonraki dönemlerde akınların yönü Sasanilere doğru değişmiştir.

⁸⁴Gumilyov, 1993, **a.g.k.**, s. 134

⁸⁵Baştav, 1941, **a.g.k.**, s. 61-62

Agathias Suvarlardan bahsederken şu bilgileri aktarır: “*Sabir Hunlarından oluşan bir paralı asker kuvveti Perslerin yanında görev yapıyordu. Sabirler büyük ve kalabalık bir millettir. Ayrıca son derece savaşçı ve açgözlüdürler. Her zaman yabancı topraklara baskın yapmaya isteklidirler ve paranın cazibesi ve yağmalama umudu, şaşırtıcı bir hızla taraf değiştirerek kâh bir halk için kâh başka bir halk için savaşmaları için yeterli teşviktir.*”⁸⁶

Sasani hükümdarı Hüsrev Anuşirvan’ın Dağıstan’a seferi zamanı Suvarların bir kısmını Derbend kentinin güneyindeki Azerbaycan topraklarına yerleştirdiği bilinmektedir.⁸⁷ Kaşgarlı Mahmud’un da Divanü Lugati’t Türk’te “*Rum ülkesine yaklaştıkça Suvarların diliyle karşılaşyoruz*”⁸⁸ kaydından da anlaşılıyor ki Oğuzlarla mukayese edilecek kadar olmasa da bu göçler duyulacak kadar yoğunlukta olmuştur.

Suvar hükümdarı Balak’ın ölümünden sonra onun yerini Boğarık adlı eşi aldı. Bu Türk kraliçesinin idaresinde yüz bin kişilik Suvar birlikleri vardı. Doğu Roma İmparatoru I. Justinianus (527-565) Suvarları kendi taraflarına çekmek için Boğarık’a değerli eşyalar göndermiştir ve kendi tarafına çekmeyi de başarmıştır. İlk başta Kafkasya’ya inen Suvarlar Anadolu’ya akınlar yapmaktaydı ve artık durumlar tam tersine değişmiş Sasaniler için sorun oluşturmaktaydılar.⁸⁹

Suvarlarla ilgili bu dönemden sonra verilen bilgiler daha kısıtlı şekildedir ve buna sebep olarak ise Suvarlarla Sasaniler’in Kafkasya’daki savaşlarında Suvarların fazla zarar gördüğü tahmin edilmektedir. Askerî güç açısından da zayıflayan Suvarlar 557 yılında Avarlar tarafından baskı gördüler.⁹⁰ Ayrıca Doğu Roma, Azerbaycan üzerinden ilerleyerek Güney Kafkasya’daki Suvar Türkleri ile bağlantı kurmak isteyen Göktürk kuvvetlerinin hızını kesmek maksadı ile 576’ya doğru oradaki Suvar kütlesini dağıttı.⁹¹ Muhtemelen 576 yılında çok sayıda Suvarın Gence bölgesine sevk edilmesi, böylece Kura ve Aras nehirleri arasındaki bölgede Suvarların ülkesinin oluşması yukarıda

⁸⁶Agathias (1975). *The Histories*, Walter De Gruyter, Berlin, New York, s. 114

⁸⁷Karatay, 2010, **a.g.k.**, s. 109

⁸⁸M. Kaşgarlı (2005). *Divanü Lugati’t Türk*, Çev: Seçkin Erdi, Serap Tuğba Yurteser, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, s. 23

⁸⁹Kafesoğlu, 1997, **a.g.k.**, s. 158-159

⁹⁰Gumilyov, 1993, **a.g.k.**, s. 34

⁹¹Kafesoğlu, 1997, **a.g.k.**, s. 102

söylediğimiz olayla bağlantılıdır. Arap yazarlar buraya yerleşen Suvarların liderlerini “*Tarhan*” olarak adlandırmışlardır.⁹²

Suvarlar Azerbaycan’da Kura Nehrinin güneyindeki topraklara daha yoğun şekilde yerleştiler. Hazarlar öne çıkana kadar Azerbaycan’daki faaliyetleri bu şekilde devam etmiş varlıklarıyla Hazarların da önünü açmış, tarih sahnesinden çekilmeleriyle ise Hazarlar bu coğrafyaya hâkim olma fırsatını bulmuştur. Suvarların varlığıyla ilgili anlatılacak diğer kısımlarda Hazar Kağanlığının kurulmasında da etkili olacakları görülecektir.

Kağanlığın kuruluş sürecinde Belencer ve Semender adlı Suvar kabilelerinin Hazar Kağanlığında da ortaya çıkması Suvar-Hazar bağlantısını daha çok desteklemektedir. Hazar kelimesinin de Suvar kelimesiyle benzer anlamlar taşıması da ikinci husus olarak dikkat çekmektedir. Suvarların bünyesinde bulunan kabilelerden birinin de Hazarlar olduğu görüşü vardır.⁹³ Bu görüşü kanıtlayan örneklerden biri de X. yüzyılda yaşamış El Mesudi’nin “*İranlıların Hazar diye bahsettiği topluluğa Türkler Suvar demektedir*” şeklindeki kayıdır.⁹⁴ Aynı zamanda Hazar Kağanlığı Suvarlarla birebir bağlantısı olduğu düşünülen ve Doğu Avrupa’da Türklerin kurduğu ilk devlettir diyebiliriz.⁹⁵

Kurulacak olan kağanlıkla ilgili Macar tarihçisi Laszlo Rasonyi de Hazarların etnik bakımdan Ogurlar, Onogurlar, Macarlar ve hâkim zümre olarak Hazarlardan oluştuğunu belirtmiş ve Hazarların büyük bir kısmının aslında soy bakımından Suvarların halefleri olduğunu vurgulamıştır.⁹⁶ Bundan başka Şerif Baştav’ın da Kafkasya’da ikamet eden Hunların Suvar lakabıyla bilindiğini söylemesini de belirterek Azerbaycan’da Hun, Suvar, Hazar bağlantısının eski dönemlere dayandığını söyleyebiliriz.⁹⁷

Suvarların Azerbaycan’da adının verildiği iller de vardır ki Suvar adını geçmişten günümüze taşımıştır. Şabran, Bilesuvar, Suvarlı gibi yer adları bunun en iyi örneklerindendir. Bu bağlantıyı güçlü kılacak diğer örnek ise yukarıda bahsettiğimiz günümüzde hâlâ Azerbaycan’da bulunan Hazarlardan kalan Kusar’la, Şabran illerinin çok

⁹²Bünyadov, 2007, **a.g.k.**, s. 226

⁹³Kafesoğlu, 1997, **a.g.k.**, s. 159

⁹⁴Taşagıl, 1998, **a.g.k.**, s. 116

⁹⁵Kurat, 1972, **a.g.k.**, s. 30-31

⁹⁶Rasonyi, 1993, **a.g.k.**, s. 114

⁹⁷Baştav, 1941, **a.g.k.**, s. 69; T. Dostiyev (2004). “Kafkaslardaki Eski Türk Şehri Şabran”, *Karadeniz Araştırmaları 1*, s. 11

yakın olmasıdır. Aynı zamanda Zeki Velidi Togan da Hazarların yoğun şekilde yaşadığını söylediği Gebele'nin⁹⁸ ise bahsettiğimiz her iki ile yakın olması Azerbaycan'da ciddi şekilde bu göçlerin yaşandığını, Suvar-Hazar bağlantısını ortaya koyan diğer bir husustur.

X. yüzyılın ortalarında Hazar kağanının İspanya'da halife olan III. Abdurrahman'ın saray görevlilerinden Yahudi Hazda'ya (Kasda'ya) yazdığı cevap mektubunda, onun halkının menşeinin Togarma'ya (Togarm) kadar ulaştığını bildirmiştir. İlginç bir yanı da kadim Yahudi kaynaklarının bütün Türk halklarını Togarm (Toharm) olarak adlandırmasıdır. Kağan Togarm'ın 10 oğlu içerisinde Uygur, Uğuz (Oğuz), Hazar, Bulgar, Savir (Suvar), Agiyur (Ak-Uygur) gibi Türk kavimlerinin adının söylenmesi bu kavimlerin bağlantılarının eskiden beri bilindiğini göstermektedir.⁹⁹

1.1.5. Hazarlar

Hunların bünyesinde bulunan, Suvarlarla çoğu tarihçi tarafından bazen aynı kavim, bazen de yakın ilişkileri olan akraba Türk boyu olarak gösterilen Hazarlar Azerbaycan'a akınlar yapan ilk Türk topluluklarından. Yukarıda Hunlarla ilgili verdiğimiz bilgilerde akınlarının Avrupa Hunlarının bünyesinde Azerbaycan'a yapıldığı aktarılmıştı. Avrupa Hun Kağanlığı zayıflayınca ise Suvarlarla aynı döneme denk gelen seferlerine şahit oluyoruz.

Daha Göktürk Kağanlığının kurulmadığı Hazarların kendi başına akınlar yaptığı Kubad'ın öncesinde başlayan bu seferler Kubad'ın zamanında başlayan savunma duvarının inşasını zorunlu kıldı. Duvar inşası yerine geçen oğlu I. Hüsrev Anuşirevan (531-578) zamanında tamamlandı. Kuzeyde Bab el-Ebvab (Demir Kapı Derbend) şehrini yeniden güçlendirdi ve savunmasına büyük özen gösterildi. Çünkü bunun Güney Kafkasya'da hâkimiyet sağlamanın, üzerinde hâkimiyet kurmanın ilk şartı olduğunu düşünmekteydiler.¹⁰⁰ Mes'ûdî de “*Mürûc ez-zeheb (Altın Bozkırlar)*” adlı eserinde tüm bu surların Hazar ve Türk kabilelerine karşı yapıldığını belirtmiştir.¹⁰¹

⁹⁸Togan, 1981, **a.g.k.**, s. 172

⁹⁹Elçibey, 2014, **a.g.k.**, s. 72

¹⁰⁰Ahmet b. Yahyâ el-Belâzurî (2013). *Fütûhu'l büldân*, (Çev: Mustafa Fayda), İstanbul: Siyer Yayınları, s. 225-226

¹⁰¹Mes'ûdî (2004). *Mürûc ez-zeheb (Altın Bozkırlar)*. (Çev: Ahsen Batur), İstanbul: Selenge Yayınları, s. 65

Hazarların bu saldırılarına karşı iyi önlemler alan Sasani hükümdarı I. Kubad'ın generallerinden biri Hazarları izleyerek Curzan (Gürcistan) ve Arran'ı (Kuzey Azerbaycan'ın bir kısmı) onlardan geri almayı başardı. I. Kubad, Beylagan, Berde, Gebele ve Derbend şehirlerini inşa edip güçlendirdi. Aynı zamanda Kubad, Şirvan'dan başlayan kerpiç duvar inşasını başlattı.¹⁰²

Kuzey Azerbaycan, Kubad'ın bu çabalarına rağmen Sasani şahının yönetiminin son yıllarına kadar Hazarların elindeydi ve aralarında Türklerin geniş bir yer tutması nedeniyle Araplar bu ülkeleri Azerbaycan ile birlikte sık sık Hazarların ülkesi olarak adlandırdılar. İbn Asam el-Kufy, Türk dilinin Araz vadisindeki Varsan bölgelerinde yayıldığını belirtmektedir. Ortaçağ yazarlarının Varsan hakkında verdiği bilgiler özellikle değerlidir. Türk unsurlarının hızla yayılmasından ve Sasanilere tabi topraklara yerleşmelerinden endişe duyan I. Hüsrev Anuşirevan, Azerbaycan ve Güney Kafkasya'yı Hazarların elinden aldı, Sasani İmparatorluğu'nun sınırlarını Derbend'e kadar genişletti ve hemen Türklerin bu ülkelerdeki etkisini azaltmak için buraya güvenilir Sasani garnizonları yerleştirmeye başladı ve Soğdi aşiretlerini Tiflis bölgesine taşıdı.¹⁰³

Hazarların seferleri zamanı kaleme alınmış Pehlevi kaynaklarını kullanan Taberî ise, imparatorluğun dört eyalete bölünmesiyle ilgili bilgiler vermekte ve bunun I. Hüsrev'den bile 50 yıl önce var olduğunu söylemektedir. Hüsrev tahta çıktıktan sonra Sasanilerin farklı kısımlarını yöneten Sepahbudlara bir mektup gönderdi. Bu mektupta Azerbaycan'ın da adının geçtiği belirtilir. Sepahbud adlı baş askeri komutanlık pozisyonu I. Hüsrev'e kadar bir kişi tarafından yapılmaktaydı. Hüsrev bu görevi dört kişi arasında bölüştürdü: *“Doğu, yani Horasan ve komşu topraklar Sepahbudu, Batı (Mağrip) Sepahbudu, Güney (Nimruz), yani Yemen Sepahbudu, Kuzeye ise Azerbaycan ve komşu topraklar, yani Hazarlar Sepahbudu aitti.”*¹⁰⁴ Hazar kelimesinin burada kullanımı dikkat çekmektedir.

Anuşirevan'ın imparatorluğunu dört büyük eyalete böldüğünü belirten Taberî, Azerbaycan'ın komşusunun *“Hazar ülkesi olduğunu”* belirtiyor. Taberî'ye göre Hazarlar Azerbaycan'ı aldığı anda devamında Anuşirevan onları mağlup etti ve ele geçirdiği 10.000

¹⁰²Belâzürî, 2013, **a.g.k.**, s. 225

¹⁰³Bünyadov, 2007, **a.g.k.**, s. 228-229. Böylece kaynakların verdiği bilgilere göre Varsan'ın memleketinin adı hem *“Varsaz”* hem de *“Varsak”* olarak okunmuştur. *“Varsak”* kelimesinin ikinci anlamına gelince, kaynaklarda bu kelimenin kabile ve aşiret anlamında da kullanıldığını belirtmek gerekir.

¹⁰⁴Bünyadov, 2007, **a.g.k.**, s. 50

Hazar'ı ülkeye yerleştirdi. Anuşirevan, kuzeyden gelen bu savaşçı halkın gelecekteki saldırılarını püskürtmek için Bab el-Ebvab (Derbend) kalesini güçlendirmeye devam etmekteydi. Bu şehir,  oga ile birlikte, Sasani döneminde ve daha sonra İslam Hilafeti ve halefleri döneminde Kafkasya'da söz sahibi olabilmek için güçlü bir tahkimattı.¹⁰⁵ Sasani şahlarının, Derbend surlarını ve kalesini inşa etmek için ülkenin mali kaynaklarını tükettiği açıktır. Ayrıca mimarların seferber edildiği bu garip surları inşa etmek için çok sayıda malzeme kullanıldığı bilgileri günümüze ulaşmıştır.¹⁰⁶

Anuşirevan'ın karşı eylemlerinden bahseden Taberî'nin aktardığı bilgilere bakarsak, Hazarların 553'te Kafkas Albanyasına saldırıp köyleri yakıp yıkıp halkı esir almalarından sonra Sasanilerin  nlemler aldığını görmekteyiz. Arran Katolikosu Abas, Hazarların sık sık akınları sonucu  oga şehrinde kalamaz halde olduklarından ikametgâhını Arran'ın merkez şehri ve başkenti olan Berde şehrine taşımışlardı.¹⁰⁷

Azerbaycan'ı ele geçirmek için Doğu Roma ile Sasani İmparatorluğu arasındaki mücadele sadece siyasi değil, aynı zamanda ekonomikti. Bu mücadelenin zirvesinde, Hazarlar ve kuzeyden gelen diğer göçebe halklar, gelişmiş Azerbaycan şehirlerine akınlar yapıyordu. Azerbaycan, bu Kuzey Valiliği'nde önemli bir stratejik konuma sahipti ve imparatorluğa giren yolları hem kuzeyden gelen saldırılardan hem de batıda Doğu Roma'dan koruyordu. Hazarlar, diğer komşularından farklı olarak Azerbaycan'a daha sık baskın d zenlemekteydiler. Bu nedenle Sasani şahları kuzey sınırlarını güçlendirmeye büyük önem vermekteydiler.

Yakubi (el-Yakubi), Hazarların Güney Kafkasya'ya seferleri hakkında şu bilgileri aktarmaktadır:

*“Hazarlar, tüm Ermeniyeye topraklarını işgal edenlerdir. Kağan adında bir kral tarafından yönetilirler. Arran, Curzan, Basfurcan ve Sisican  zerinde Balaş adında bir vekili vardır. Bu vilayetler, bir zamanlar Sasani hükümdarı Kubad tarafından işgal edilmiştir. Bin fersah (1 fersah = 6,7 km) boyunca uzanan ve üç yüz altmış şehri olan bu topraklar Kubad'dan sonra Anuşervan'a geçti.”*¹⁰⁸

¹⁰⁵B nyadov, 2007, **a.g.k.**, s. 54

¹⁰⁶K. Trever (1959). *Oçerki po istorii i kulture Kavkazskoy Albanii*, Izdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Moskva, Leningrad, s. 271

¹⁰⁷Ebu Cafer Muhammed Bin Cerîr et-Taberî, *Tarih-i Taberî III*,  ev: Faruk Gurtunca, Sağlam Yayın Evi, s. 18-20

¹⁰⁸B nyadov, 2007, **a.g.k.**, s. 52-53

Hazarların altıncı yüzyılda Güney Kafkasya'ya baskın yaptıkları açıktır, bu nedenle Hazarların adının I. Kubad ve Anuşirevan döneminde verilmesi tesadüf değildir. Ayrıca Hazarların Azerbaycan'a akınları ve uzun süre hâkim olmaları, Arap saldırısından çok önce burada çok sayıda Türkçe konuşan unsurun bulunduğunu bir kez daha teyit etmektedir.

Böylece Sasani İmparatorluğu içinde Azerbaycan'ın Türkleştirilmesi süreci, Arapların siyasi arenaya girmesinden çok önce başlamıştır. Azerbaycan'ın Araplar tarafından işgali ve iskân edilmesi bu süreci önce durdurmuştu. Ancak kısa sürede Arapların asimile olması bu süreci hızlandırdı Türklerin önünü kesmeye çalışan Araplar kendileri Azerbaycan'da Türklerle karıştılar. Görüldüğü gibi Araplar Azerbaycan'a seferler düzenlediği dönemlerde Türk boylarıyla karşılaşmışlardır. Arap seferlerinden önce Azerbaycan'da yaşayan Türkler hakkında bazı bilgiler bulunmaktadır. Efsaneye göre Emevi halifesi Muaviye, kadim tarihe aşina olan Yemenli Abid bin Şaria'ya bir keresinde şu soruyu sormuştur: *“Türkler ve Azerbaycan ne anlama geliyor?”* Abid cevap verir: *“Azerbaycan eski çağlardan beri Türklerin yaşadığı bir ülkedir”*¹⁰⁹

Bu yüzden Azerbaycan'a olan Hazar akınlarına, adlarını verdikleri ve yerleştikleri yerlere bakarak Azerbaycan'ın etnik yapısında ve Azerbaycan dilinin oluşumunda Hazarların büyük rolü olduğunu da söyleyebiliriz. Azerbaycan dilinin bazı lehçelerinin ortaya çıkışında da Hazarların ilişkilendirmesi tesadüf değildir. Hazarlar, devrin ilk yüzyıllarından itibaren akınları, aynı zamanda Hazar-Arap savaşlarının çoğunun Azerbaycan topraklarında gerçekleşmesi buna sebep olmuştur. Bunların sonucunda Hazarların belli bir bölümünün farklı zamanlarda Azerbaycan'da yerleşmeleri dilde de etkili olmalarının sebeplerinden biridir.¹¹⁰

1.2. Azerbaycan'da Göktürk ve Sasani Dönemi

Hazarların Kafkasya'da kesin bir hâkim güç olarak belirmeleri VI. yüzyılın ortalarına tekabül ediyor. Bu dönemde coğrafyada söz sahibi olmayı başarmış ve Sasaniler gibi önemli güce karşı da başarılı mücadeleler yürütmüşlerdi. Kurucu unsurun adıyla söylersek *“Hazar”* adıyla 586 yılından itibaren Doğu Roma kaynaklarında

¹⁰⁹Togan, 1981, **a.g.k.**, s. 166-167

¹¹⁰Geybullayev, 1994, **a.g.k.**, s. 154

kendileriyle ilgili bilgiler söz konusu olmaya başlamıştır. Bununla birlikte Hazarların “*Türk*” adı ile anıldıkları da olmuştur. Doğu Roma’da olduğu gibi Çin kayıtlarında da “*Türk-Hazar*” (T’u-küe Ho-sa) adı ile zikredilmişlerdir. İbrahim Kafesoğlu Hazarların hem Doğu Roma hem de Çin kaynaklarında Hazar adı ile birlikte Türk olarak anılmasını 576 yıllarında Göktürk Kağanlığının sahasının Hazar’a kadar genişlemesiyle alakalı olduğunu belirtmiştir. Hazarların kendilerinden daha doğuda olan Göktürklerin adıyla anılması da aynı zamanda Türk geleneğine de uygundur. Böylece, diyebiliriz ki Göktürk Kağanlığının Batıda en uç kolunu veya gücünü Hazarlar oluşturmaktaydı.¹¹¹ Göktürk Kağanlığının Hazar’a kadar ilerlediği sırada yukarıda bahsettiğimiz Suvarlar bu yıllarda Sasani ve devamında Doğu Roma saldırısıyla yenik düşmüşlerdi. Suvarlardan olan Belencer ve Semender boyları da bu yıllarda muhtemelen Hazarlara katılmıştır, ilerleyen süreçte Göktürklerin zayıflamasıyla Hazar Kağanlığının kurulmasında da etkili olacaklardı.

Hazarlar IV.-VI. yüzyıllar civarında Azerbaycan’a ve Tiflis’e yoğun akınlar yapmaktaydılar. Hun, Bulgar ve birçok aynı kültürü paylaşan akraba toplulukların merkezi olmuş Belencer şehri ise Hazarların ilk kez siyasi olarak varlıklarının ortaya çıktığı yer ve aynı zamanda ilk başkentleri olmuş, ama bu döneme kadar Göktürlere bağlı bulunarak sık sık Güney Kafkasya’ya akınlar yapmışlardır.¹¹²

Kuzey Azerbaycan’da bulunan, yarı bağımsız, emirlik veya krallık şeklinde Sasanilere bağımlı olan yönetimler daha güçlü komşuları ve Göktürlere bağlı Hazarlarla tanışmaya başlamışlardı. Yani coğrafyanın Türk ve başka halklarının toprakları ve doğal kaynakları için uzun süren mücadeleler gittikçe artıyordu. Bu koşullar altında Azerbaycan coğrafyası genellikle siyasi ve ekonomik olarak sık sık zorlu dönemler yaşamaktaydı.

Bu dönemde Hazarların kendi adlarıyla daha çok anılmaya başladıklarını görmekteyiz. Batıda Tardu Kağan Hoten bölgesini Göktürlere bağlamıştı, aynı zamanda Tardu Kağan IV. Ormuzd “*Türkzade*” (579-590) döneminde, Doğu Roma-Sasani savaşları sırasında iç işlerine müdahale edecek kadar Sasanilere karşı hamleler

¹¹¹Kafesoğlu, 1997, **a.g.k.**, s.168; Bünyadov, 2007, **a.g.k.**, s. 117

¹¹²T. Korkmaz (2021). “Hazar Hakimiyetinde Kafkasya”, *TYB Akademi Dil Edebiyat ve Sosyal Bilimler Dergisi*, s. 32

yapmaktaydı. Tardu Kağan'a bağlı olan Hazarlar Derbend'i kuşattığı sırada, Göktürk Kağanlığı da Herat ve Badgis'i kuşatmış ve şehirleri ele geçirerek ilerlemişti.¹¹³

Doğu Romalı generallerin Azerbaycan topraklarına istedikleri gibi hâkim oldukları, halkı rehin aldıkları, ülke halkını bir yerden bir yere sürdükleri ve ülkeyi harap ettikleri Menander'in kayıtlarından bilinmektedir. Aynısını diğer devletlerde yapmaktaydı. Doğu Roma ile Sasani arasındaki savaşlardan biri sırasında Romalı generaller Albanya'ya saldırdı, Suvarları ve diğer kabileleri rehin aldı ve Kura Nehrini geçmeye zorladı.¹¹⁴ Azerbaycan için yapılan mücadeleler yalnızca Göktürkler ve Sasaniler arasında hüküm sürmüyordu, bazı dönemlerde Doğu Roma ile Sasaniler arasında da çatışmalar devam ediyordu.

602'de Fokas, Doğu Roma İmparatoru Mauricius'u (582-602) öldürerek imparatorluğun tahtını ele geçirdi. II. Hüsrev bundan faydalanarak Mauricius'un intikamını alma bahanesiyle Doğu Roma'ya savaş ilan etti ve bu savaş II. Hüsrev'in devrilip öldürülmesine kadar sürdü. İlk dönemde Sasaniler başarılı oldular ve Mısır'ın yanı sıra Doğu Roma'nın Küçük Asya'daki topraklarının neredeyse tamamını ele geçirdiler. Sasani birlikleri, imparatorluğun başkenti Konstantinopolis'e bile yaklaştı. Ancak Fokas'ın öldürülmesinden sonra imparatorluk tahtına çıkan I. Heraklius, Göktürkler ile ittifak yaptı.¹¹⁵ Doğu Roma ordusu Dvini'yi ele geçirdi, Azerbaycan'a girdi ve Nahçıvan'ı işgal ettikten sonra Aras Nehrini geçerek ilerledi. Ardından Güney Azerbaycan'ın başkenti Kazaka ele geçirildi ve bu şehirdeki ateşe tapanların ana tapınağı Doğu Romalılar tarafından yıkıldı.¹¹⁶ Gürcü kaynakları, Heraklius'un bu askerî seferini biraz farklı anlatmaktadır: "*Stepanos döneminde (600-619), imparator Heraklius Ermeniyeye ve Azerbaycan'ı fethederek Gürcistan'a girmiş, Gürcüleri yenmiş ve kralları Stepanos'u öldürmüştür.*"¹¹⁷

Sasani ile Doğu Roma arasındaki savaştan yararlanan Azerbaycan (Kafkas Albanyası) halkı, 604'te Sasani egemenliğine karşı ayaklandı. Ancak II. Hüsrev, isyan eden Azerbaycan halkını çok hızlı bir şekilde bastırmayı başardı. İsyanın lideri Katolikos

¹¹³Kafesoğlu, 1997, **a.g.k.**, s. 109

¹¹⁴Bünyadov, 2007, **a.g.k.**, s. 55

¹¹⁵Sebeosa (1939). *Istoriya Episkopa Sebeosa*, Akademiya Nauk SSSR, Yerevan, s. 63-71

¹¹⁶Özcan, 2019, **a.g.k.**, s. 33-34

¹¹⁷M. Canaşvili (1897). *Izvestiya Gruzinskih Letopisey i İstorikov o Severnom Kavkaze i Rossii*, Tiflis, s. 23

Viro, Sasani Şahına kızan Alban soylularının isyanıyla suçlandı, çoğu öldürüldü, diğerleri sakatlanarak telef oldu ve bazıları uzaklara sürgüne gönderildi.¹¹⁸

Viro, II. Hüsrev'in cezalandırıcı birliklerinden saklanmayı başardı. İmparatorluğun başkenti Ktesifon'a kaçtı ve II. Hüsrev'in karısı Hristiyan kraliçe Şirin'in koruması altında oraya sığındı ve Viro, koruması altında yakalanan şehzadelerin çoğunun başına gelenlerden kaçmayı başardı. Kraliçe Şirin çok uğraştıktan sonra şah, Viro'nun hayatını bağışladı, ancak II. Hüsrev, Viro'nun hayatının sonuna kadar ülkesine dönmemesini ve sarayın kontrolünde kalmasını şart koştu. Viro, uzun süren bu mahkumiyetten 25 yıl sonra kurtulabildi. Viro memleketine geldikten sonra hiyerarşik kiliselerinin önünde secdeye kapandı, kapılara ve yerlere sarıldı, sel gibi gözyaşı döktü ve yerde dizlerinin üzerinde süründü. Ancak Katolikos, özlediği memleketine ulaştığında birçok zorluklarla karşılaştı ve kısa süre sonra meydana gelen yıkıma tanık olmak zorunda kaldı.¹¹⁹

İmparator Heraklius'un tahta çıktıktan sonra saltanatının ilk on yılında sürekli zorluklarla karşılaştığı ve yapılan başarılı savaşlar sonucunda imparatorluğun dış-politik prestijini yükseltmeye çalıştığı belirtilmektedir. Sasani tarafından yapılan hamleler ve selefi Fokas'ın hareketsizliği ise imparatorluğun dış-politik prestijini çok düşürmüştü. Bu nedenle Heraklius gözünü kuzeydeki Göktürklerle dikti ve Göktürklerin yardımıyla Sasaniler'in gücünü kırmayı planlamaktaydı.¹²⁰

626'da ise Heraklius, soylularından bilge ve yetenekli bir adam olan Andre'yi hazırlayıp eğitti ve onu Göktürklerle göndererek onlara büyük zenginlik vaat etti. Bu görüşme sonrası Göktürk ve Doğu Roma askerî birliğinin temelleri atılmış oldu.¹²¹

Bilindiği üzere 627 yılında, Viro'nun kurtuluşundan bir yıl önce Heraklius Karadeniz'in doğu ucundaki Lazistan'a gitti. Göktürklerle ittifak anlaşması yapmak için orada bir süre kaldı. Heraklius, sefere devam etti ve Lazistan'ı terk ederek Tiflis'e kadar ilerledi. Sasanilerin işgali altındaki bu şehrin duvarlarının dibinde Göktürk Kağanı ve imparator arasında görüşmeler yapıldı. Durdurulamayan Göktürkler bu saldırıda Güney Kafkasya topraklarına ilk büyük akını başlattı. Onlar, Tong Yabgu önderliğinde

¹¹⁸Kagankatvaçi, 1861, **a.g.k.**, s.117-118

¹¹⁹Kagankatvaçi, 1861, **a.g.k.**, s.118

¹²⁰Özcan, 2019, **a.g.k.**, s. 36

¹²¹Özcan, 2019, **a.g.k.**, s. 38

Azerbaycan eyaletini tuttular.¹²² Devamında 40 bin atlının desteği ile Sasani Devletinin içlerine yürümeye muvaffak oldular. Bu sefer sonrası Anadolu Sasanilerin istilasından kurtarılmış, Sasaniler Doğu Roma'ya tehdit oluşturmaktan çıkmıştır. Çorpan Tarhan adlı Göktürk kumandanı başarı ile harekâtı yürüttüğü sırada, kağanın kardeşi de Gürcistan'da boş durmamış Tiflis'i zapt ederek bazı Ermeni kütlelerini de kendi himayesine almıştır.¹²³

Azerbaycan'a sefer başlatan Göktürkler ilk seferi Derbend üzerine gerçekleştirdiler. Şehri uzun süre kuşattıktan sonra saldırılar sonrası Derbend'in surları da zarar gördü. Sasaniler ise yeniden Derbendin zarar gören kısımlarını onarmak için yine Albanya halkını maddi olarak zor duruma düşürerek bunu yapmaya başladılar. Göktürkler şehri ele geçirip saldırılara devam ettiğinde ise, o kadar şiddetli saldırdılar ki birçok insan evlerini ve mülklerini bırakıp ülkenin başkenti Partav'a (Berde) gitti, ancak saldırıların durmayacağını düşünen insanlar Göktürk birliklerinden o kadar korktular ki, Güney Kafkasya'da dağlara sığınmaya başladılar. Göktürkler Berde'yi de aldılar ve neler olduğunu öğrenir öğrenmez kaçakları kovaladılar ve bir kısmına ulaştılar.¹²⁴ Devam eden süreçte Göktürkler Sasanilerin Azerbaycan'daki yerleşim birimlerini birer birer aldılar. Sasanilerin artık onları koruyamayacağını anlayan Ermeni Prensi Smbat, son olarak çareyi Türklere teslim olmakta buldu.¹²⁵ Kış başlangıcında Göktürkler Heraklius ile birliklerini birlikte tutmadılar, kendi merkezlerine doğru yavaş yavaş geri çekilmeye başladılar ve geçici bir süre de olsa kendi merkezlerine geri döndüler.¹²⁶

Göktürkler ikinci saldırı için hazırlandı. Bu seferden ise nasibini alan ilk yer ise Tiflis şehri oldu. Saldırıda Tiflis Göktürlere karşı direnemedi ve ahalisi de kılıçtan geçirildi, Tong Yabgu ise ülkesine geri çekildi. Ardında Şad'la birlikte birlikler bıraktı ve bu birlikler Kafkas dağlarının eteğindeki Gebele bölgesinde kışladılar.¹²⁷ Göktürk Kağanı Albanya'ya yapılan bu saldırıyla ilgili, Şad'a şu emri vermişti:

“Ülkelerinin Albanya yöneticileri ve soyluları oğlumu hoş karşılar, ülkelerini ve şehirlerini, kaleler ve ticareti askerlerime teslim ederlerse, o zaman yaşamalarına da izin

¹²²D. M. Dunlop (1954). *The History Of The Jewish Khazars*, Published by Princeton University Press, s.29; E. Chavannes (2016). *Batı Türkleri*, çev: Ahsen Batu, Selenge, s. 281

¹²³Özcan, 2019, **a.g.k.**, s. 36; Kafesoğlu, 1997, **a.g.k.**, s. 168

¹²⁴A. Y. Yakubovskiy (1926). “İbn-Miyekaveyh o pohode Ruyev v Berda'a”, *Vizantiyskiy Virennik, Tom Rossiyskoy Akademii Nauk*, Cilt14, s. 74-75

¹²⁵Ayçiçek, 2022, **a.g.k.**, s. 79

¹²⁶F. Vizantiyets (1884). *Letopis ot Diokletiana do Çarey Mihaila i Syna Yego Feofilakta*, Per: V. I. Obolenskogo ve F. I. Ternovskogo, V Universitetskoy Tipografii (M. Katkov), Moskva, s. 236

¹²⁷Chavannes, 2016, **a.g.k.**, s. 283

ver, bana hizmet etsinler ve eğer yapmazlarsa, o zaman 15 yaşın üzerindeki erkeklere gözleriniz acımasın ve 15 yaşın altında olan erkekleri ise kadınlarla birlikte bana getirin, köle ve cariye olanları kendinize saklayın."¹²⁸

Göktürklerin bu dönemde Azerbaycan'daki varlığının ciddi şekilde yoğun olduğunu gösteren diğer konu da Şad'ın karargahının Aras nehri kıyısında olmasıdır.¹²⁹ Bunun dışında Göktürklerin ne kadar Azerbaycan'da etkili olduklarını Şad'ın Azerbaycan'da Şeki, Şemkir, Şaporan (Şabran) ve Şatar gibi şehirleri kurmasıyla görmemiz mümkündür.¹³⁰

Göktürklerin bölgede çok aktif olması üzerine Viro, Sasani Şahı'na Göktürklerle karşı yardım isteyen bir mektup gönderdi ve Ktesifon'dan bir yanıt ve yardım alana kadar Şad ile müzakereleri ertelemeye başladı. Ancak Katolikos'un, Sasanilerden bir yardım alma beklentisi beyhudeydi, boşuna bir cevap bekledi. Bu sırada sarayda taht için bir iç mücadele vardı, bu nedenle Viro'nun yazdığı mektuba cevap verilmedi.¹³¹

Göktürkler, Viro'nun taktiklerini çabucak anladılar. Bu yüzden müzakereleri durdurdular ve Albanya'daki çeşitli eyaletleri ve köyleri, su yollarını ve nehirleri, kaynakları ve ormanları, dağları ve vadileri önceden kendi aralarında böldüler ve birliklerin hepsi yıkıcı baskınlarına başladı. Bu sefer Kafkasya'nın aşılmaz dağları bile Alban nüfusunu kurtaramadı, oysa yabancıların saldırısı sırasında insanlar hep bu dağlarda saklandılar. Baskınların zirvesinde Göktürkler ikinci kez elçilerini Viro'ya gönderdiler. Habercilerin başı Katolikos'a şöyle dedi: *"Emrettiğimi yapın o zaman siz, eviniz ve topraklarınızda kalan herkes kurtulacaksınız. Reddederseniz, sizi ele geçirecekler."* Bundan sonra Katolikos Viro, kraliyet hanedanının tüm baş prenslerini ve krallığının soylularını, eyaletlerin yargıçlarını ve kethüdalarının yanı sıra rahipleri, diğer din adamlarını çağırdı ve onlara gelecekteki kaderleri hakkında danıştı. Viro, bir an önce karar verilmesini istedi, çünkü haberci Viro'yu bunu yapmaya zorluyordu. Toplantıya gelenler Katolikos'un bilgeliğine olan güvenlerini dile getirerek gecikmeden karar vermesini istediler. Ardından Viro, toplananların her birine mali durumlarına göre kendisine altın, gümüş ve giysi getirmelerini önerdi ve ayrıca herkesin açgözlülük yapmaması ve servetini saklamaması gerektiği konusunda uyardı, çünkü Albanya'nın

¹²⁸Kagankatvaçi, 1861, **a.g.k.**, s. 121

¹²⁹Mustafa, 2018, **a.g.k.**, s. 653

¹³⁰Dostiyev, 2004, **a.g.k.**, s. 11

¹³¹Özcan, 2019, **a.g.k.**, s. 59

kaderi belirleniyordu. Albanya'nın tüm ileri gelenleri böylelikle hediyelerle dolmuş arabalarla ziyarete gittiler. Bu şekilde kağanın gazabından korunmayı ve barışın sağlanarak ülkenin daha fazla felakete sürüklenmemesini planlıyorlardı.¹³²

Viro, Alban soylularıyla birlikte Şad'ın Partav (Berde) yakınlarındaki kampına sağ salım ulaştı. Burada Göktürk görevlileri ellerindeki hediyeleri alıp sadece Katolikos'u şehzadenin oturduğu iç çadıra götürdüler. Prens hediyeleri aldı ve Viro'ya söz vererek birliklerinin kamplarına dönüp baskını durdurmalarını emrettiğini söyledi. Ülkedeki tüm mülteci nüfus da yerlerine dönecekti ve işlerini yapmaya devam edeceklerdi. Bu şekilde ülke Göktürk Kağanının ebedi mülkü olarak kabul edilerek yok olmaktan, yıkılmaktan kurtulmuştu.¹³³

Viro, ülkeyi yıkımdan kurtarmak için Şad'ın tüm taleplerini kabul etmek zorunda kaldı ve Albanya'nın soyluları adına ona şöyle dedi: *“Biz, ben ve ülkenin tüm halkı, babanızın ve sizin hizmetkarınızız. Kulların olarak bize merhamet et ve kılıcını üzerimizden çek ki biz de babana ve sana Sasaniler'e hizmet ettiğimiz gibi hizmet edelim.”*¹³⁴

Şad'ın bu vesileyle düzenlediği büyük ziyafette Katolikos Viro, Göktürklerin daha fazla baskın yapmasını önlemek için ondan Albanya'daki tüm yerleşim yerlerine Göktürk valileri göndermesini istedi. Albanya Göktürklerin kontrolüne geçtiğine göre, Viro Şad'dan şu emri vermesini istedi: *“Birlikleriniz tarafından esir alınan ve çadırlarında tutulan erkekler ve kadınlar, oğlanlar ve kızlar serbest bırakılsın ki babalar oğullarından, anneleri kızlarından ayrı kalsın.”* Viro'nun Şad'a söylediği bu isteği kabul edildi ve alınan tüm esirler bırakıldı.¹³⁵

629-630 yılları arasındaki dönemde Göktürklerin Albanya'ya yönelik yıkıcı baskınları ve halkın toplu sürgünü sonucunda, ülkede hiç kimse toprağı işlemedi, bu nedenle 630 baharında Albanya'da açlık ve ölüm başladı. Ülkede salgın hastalıklar başlamıştı, acı çeken insanlara yardım etmek için Katolikos Viro, çabalarını ve becerilerini yeniden kullanmak zorunda kaldı. Hastalığa yakalananlar için gözyaşı dökerek yardım etmeğe çalışırken 630 yılında kendisi de hastalanarak öldü. Ülkenin

¹³²Kagankatvaçi, 1861, **a.g.k.**, s. 122-125

¹³³Kagankatvaçi, 1861, **a.g.k.**, s. 126

¹³⁴Kagankatvaçi, 1861, **a.g.k.**, s. 127

¹³⁵Kagankatvaçi, 1861, **a.g.k.**, s. 128

başına gelen tüm bu korkunç felaketler olurken Göktürkler, Albanya'dan vergi toplamaya devam etmekteydiler. Bu sırada Göktürk Kağanı, Sasani şahlarının kadastrosuna, vergi ve dirhem miktarına göre altın, gümüş, demir cevheri ve bakır çıkarma konusunda bilgi sahibi çeşitli profesyoneller bulması için amirlerini gönderdi. Azerbaycan'da bulunan Kura ve Aras Nehirleri'nin tüccar ve balıkçılarından bu vergilerin toplandığı tespit edilmiştir.¹³⁶

Teftişler sırasında ülkedeki gıda ikmalinden hiçbir şeyin gizlenmediğinden emin olan kağan, komşu ülkeler üzerine yürüyüş hazırlığı yaptı ve bir saldırı başlattı. Önce Çorpan Tarhan liderliğindeki 3 bin kişilik bir grubu kendine güvenli bir yol hazırlaması için gönderdi ve ardından kendisi ordusuyla birlikte yürüyüşe geçti.¹³⁷ Göktürkler, Göyçe Gölü yakınlarında 10.000 kişilik bir Sasani ordusunu bozguna uğratmış, cesetlerin üzerindeki şeyleri yağmalamış, atların nişanlarını toplamış, mızraklarını ve Yunanlılar tarafından ustalıkla yapılmış kılıç, kalkan ve giysilerini toplayıp kendi aralarında dağıtmışlar.¹³⁸

Sasani ordusunu yendikten sonra yine geçitlerle Ermeniyeye, Gürcistan ve Azerbaycan'a yöneldiler ancak bu sefer yenildiler. Hüsrev Anuşirevan döneminde 10.000 Hazar Albanya'ya nakledildi ve idari merkezleri Hazarların elinde bulunan Gebele şehrinde bulunuyordu. Büyük olasılıkla, Göktürlere bağlı bulunan Hazarlar güneye yaptıkları bir sonraki saldırıda yenildiklerinde, Albanya'dan ayrılmadılar, Albanya topraklarındaki önceki eylem yerlerine, Gebele bölgesine geri döndüler. Burada yağma yürüyüşleri için uygun olayların olmasını beklemeye başladılar ve büyük olasılıkla batıda Gürcistan sınırlarına, güneyde Kura Nehri'ne kadar uzanan geniş bir bölgeyi kontrol ettiler. Doğudaki merkezi yetkilileriyle sürekli temas halinde olarak, yalnızca Derbend geçidini değil, aynı zamanda Derbend'in batısındaki tüm dağ geçitlerini de dikkatle kontrol ettiler çünkü bölgeye asker gönderilebilirdi. Albanya topraklarına bu yerlerden mümkün olan en kısa sürede geçmek mümkündü.¹³⁹

Göktürklerin tüm bu olaylar eşliğinde genellikle Güney Kafkasya'da yoğun olarak bulunduklarını göz önüne getirerek, Arap saldırısı sırasında Azerbaycan'ın tüm güney kesiminin Sasani imparatorluğunun bir parçası olmaya devam ettiği sonucuna varılabilir.

¹³⁶Kagankatvaçi, 1861, **a.g.k.**, s. 131

¹³⁷Özcan, 2019, **a.g.k.**, s. 65

¹³⁸Kagankatvaçi, 1861, **a.g.k.**, s. 133

¹³⁹Bünyadov, 2007, **a.g.k.**, s. 70-71

Kuzey Azerbaycan ise Göktürk-Hazar birlikleri tarafından sık sık saldırıya uğramaktaydı. Aynı zamanda, Sasani Genel Valisi Merzban ülkede kaldı, bu da Albanya'nın Sasanilere bağlı olduğunu gösteriyordu. Aynı zamanda Azerbaycan, Göktürlere bağlı bulunan Hazarlara yüklü miktarda vergi ödemek zorunda kalmıştır ve ilerleyen yıllarda Hazarların Azerbaycan için Araplarla süren mücadeleleri başlayacaktır.

Azerbaycan'da ise Arap istilasının arifesinde, Mehrani hanedanına ait hükümdarlar vardı, VIII. yüzyılın başına kadar uzun bir süre tüm ülkeyi veya bir bölümünü yönettiler. Ortaçağ yazarlarına göre Mehran hanedanının kurucusu Mehran, Sasani kralı II. Hüsrev'in akrabasıydı.¹⁴⁰

Mehran'ın torunu olan Cesur Vardan'ın torunu Varaz Grigor'un (628-636) hükümdarlığı sırasında Mehraniler Hristiyanlığı benimsediler. İlk kez imparator Heraklius tarafından ve ikinci kez Katolikos Viro tarafından vaftiz edildiler.¹⁴¹ Varaz Grigor'un ikinci oğlu Cavanşir, Mehrani hanedanının en önde gelen temsilcisiydi. Arapların Azerbaycan saldırıları Cavanşir'in hükümdarlığı sırasında başladı.¹⁴²

Kaynaklarda Azerbaycan hakkında çok az bilgi bulunduğu için bu dönemde ülkenin iç yaşamını anlatmak oldukça zordur. Güney Azerbaycan, Sasani İmparatorluğu'nun bir parçası olduğu için, tüm ekonomik ve siyasi hayatı merkezi şah iktidarına bağlı olmalıydı. Kuzey Azerbaycan'a gelince, Merzban'ın, Göktürklerin veya Doğu Romalıların seferleri sonucu ülkede pek etkili olabileceği söylenemez. Azerbaycan Sasani İmparatorluğu'nun bir parçası olduğu için toprak mülkiyeti, arazi kullanımı, vergi sistemi imparatorluğun diğer bölgelerindekiyle muhtemelen hemen hemen aynıydı, tabi ki Göktürk ve devamında Hazar seferleriyle durumlar değişmekteydi.

Azerbaycan'da mücadelelerin devam ettiği bu dönemde 630 yılından itibaren Hazarlar Göktürklerin himayesinden çıkmaktaydılar. Fetret sürecine giren Göktürk Devleti topraklarında kendi başlarına idareler kurmaya çalışan birçok Türk kavmi oldu ve bunlar arasında başarılı olanların başında Hazarları söyleyebiliriz. Hazarlar da bu durum sebebiyle kendi kağanlıklarını kurarak devletlerini geliştirme yoluna girmekteydiler.¹⁴³ Hazarların kuracakları bu devletin kesin bir kurulduğu tarih belli

¹⁴⁰Kagankatvaçi, 1861, **a.g.k.**, s. 135-136

¹⁴¹Bünyadov, 2007, **a.g.k.**, s. 76

¹⁴²Trever, 1959, **a.g.k.**, s. 236

¹⁴³Özcan, 2019, **a.g.k.**, s. 67; Findley, 2006, **a.g.k.**, s. 65; Kafesoğlu, 1997, **a.g.k.**, s. 168

olmasa da Göktürk Kağanlığında yaşanan olayları takiben Hazarlarında hangi dönemde bağımsızlaştıklarını tahmin etmemiz mümkündür.

İKİNCİ BÖLÜM

2. HAZAR KAĞANLIĞININ KURULUŞU VE AZERBAYCAN'DA HAZAR- ARAP MÜCADELELERİ

2.1. Hazar Kağanlığının Kuruluşu

Günümüz Azerbaycan topraklarında Türk aşiret teşkilatlarının varlığı, Orta Çağ'ın doğrudan ve dolaylı kaynaklarına dayanarak açıklığa kavuşturulabilir. Azerbaycan topraklarında ve komşu vilayetlerde Türk boy teşkilatlarının varlığı ve akınları Hazar akınlarından önce de var olmuş ve başlamış aynı zamanda Hazar Kağanlığı döneminde de bu akınlar devam etmiştir. Bilindiği gibi, Türkçe konuşan kabileler Hazar Kağanlığı içinde geniş bir yer tutuyordu ve Hazarların kendileri muhtemelen ayrı bir Türk grubuna aitti.¹⁴⁴

Hazar Kağanlığı daha kurulmadan önce Hazarların Azerbaycan'a seferleriyle ilgili yukarıda birçok bilgiye tanık olduk. Bu bilgiler dışında Azerbaycan'da Hazarlarla ilgili vereceğimiz bilgiler Hazar Kağanlığı dönemine tekabül etmektedir.

Hazar Kağanlığı ister yönetimi, isterse de Kağanlıkta kullanılan birçok terim açısından Göktürklerden farklı değildir ve bu yüzden onun devamı niteliğindedir. Göktürk Kağanlığının gerilediği dönemde Göktürklerin yönetici sınıfı Hazar Kağanlığını kuranlar arasındadır. Göktürklerle tek farkı ise bulunduğu konum itibarıyla Hazar Kağanlığının bünyesinde Türk unsurlarıyla birlikte başka kavimlere mahsus kavimlerde vardı. Ayrıca Hazar adı Göktürkler döneminde Avar, Oğuz, Bulgar ve Suvar gibi Türk boylarıyla eşit konuma ve öneme sahip boy teşkilatları arasında yer alıyordu.¹⁴⁵ Hazarlar, Göktürklerin kendilerinden veya yakın akraba boylardan biri olarak gözükmüyor. Hazar Kağanlığının kurulduğu sırada Göktürk Kağanlığının etkisi ve Türk kavimlerinin dil ve kültürel açıdan benzerliği sebebiyle Hazar yöneticilerine de Kağan olarak hitap edilmekteydi.¹⁴⁶

Hazar Kağanlığında ise ilerleyen dönemlerde Göktürk Kağanlığıyla bağlantısı bulunan ayrı bir yönetici zümreden bahsedilmemiştir. Bu ise muhtemelen Hazar

¹⁴⁴V. Minorsky (1958). "A History of Sharvan and Darband in the 10th-11th Centuries", *Cambridge*, s. 17-18

¹⁴⁵O. Karatay (2015). *Hazarlar*, BRC Matbaacılık, Ankara, s.25-26; Özcan, 2019, **a.g.k.**, s. 68

¹⁴⁶İbn Hurdazbih (2008). *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, Bayrak Matbaası, İstanbul, s. 30

Kağanlığını kuran Göktürklerle bağlı yönetici sınıfın zamanla Hazar boy teşkilatı içinde eriyerek onlarla karışmasından kaynaklanmıştır.¹⁴⁷

Hazar Kağanlığının kuruluşuyla ilgili önemli kayıt ise *Jiu Tang-hu* adlı Çin kaynağında geçmektedir. Göktürklerin çöküşü sırasında Şad'ın Kafkasya'da kalarak Hazar Kağanlığının kuruluşuna hizmet eden askerî gücün temellerini oluşturan faaliyetlerde bulunduğu kayıta yazmaktadır.¹⁴⁸ Nasıl ki Göktürk Kağanlığı birçok boydan oluşmaktaydı, Hazarlar da bulundukları coğrafya sebebiyle birçok Türk boyundan oluşmaktaydı.

Göktürk Hazar ilişkisiyle birlikte Suvarlarla ilgili kısımda da bahsettiğimiz gibi Hazar Kağanlığının kuruluş sürecinde Hazarlara katılan önemli boylardan biride Suvarlardır. Suvarların Doğu Roma ve Sasani savaşlarıyla zayıflamasıyla Hazar adının duyulmağa başlaması arasında bağlantı bulunmaktadır.¹⁴⁹ Kağanlığın kuruluş sürecine kadar bu şekilde Hazarlar birçok Türk boyuyla bağlantıda bulunmuştur.

Kağanlığın kuruluş konusundan bahsederek çalışmanın giriş kısmında da eserinin adını vurguladığımız A. T. Özcan da “*Hazar Kağanlığı ve Etrafındaki Dünya*” adlı eserinde; “*Hazarların küçük bir beylikten kağanlığa yükseldikleri şeklinde mi değerlendirmemiz gerekir?*” yoksa “*bağımsız kalanların kendilerini başından itibaren kağan olarak tanımladıkları ve bunun ilk defa 653'teki Belencer saldırısı ile kaynaklara geçtiğine mi?*”¹⁵⁰ şeklinde Kağanlığın kuruluşu üzerine değerlendirme yapılması açısından iki soru sormuştur. Bu konuda muhtemelen Göktürklerin Kafkasya'dan çekildiği sırada Şad'ın Kafkasya'daki başarılı askerî hamleleriyle Hazarlar daha da bölgede söz sahibi olmuş ve yedinci yüzyılın ortalarında Göktürk Kağanlığının fetret sürecinin başlamasıyla Hazar Kağanlığı artık bir devlet olarak belirmiştir. Bu durum aslında planlı şekilde yapılmayan, ama belirli süreç zarfında da duruma göre ortaya çıkan askerî hamleler gibi gözükmemektedir.

Hazarların Kağanlığın kuruluşuna doğru ilerleyen döneminde komşusu olan Bulgarlar da kendi kaderlerini tayin etmek üzere adımlar atmaktaydılar. 635 yılında

¹⁴⁷Karatay, 2015, **a.g.k.**, s. 27

¹⁴⁸Özcan, 2019, **a.g.k.**, s. 71

¹⁴⁹Kurat, 1972, **a.g.k.**, s. 30

¹⁵⁰Özcan, 2019, **a.g.k.**, s. 75

Bulgarlar Kubrat önderliğinde Avarlara karşı isyana kalkıştılar ve bunda başarılı olarak Avarların onlar üzerindeki hakimiyetlerini kırdılar.¹⁵¹

Kubrat bunun devamında Doğu Roma İmparatoru ile temas kurma girişimlerine başladı. Bu olayla ilgili Nicephoros gelişmeleri aktarır:

*“Aynı dönemde Organas’ın yeğeni ve Onogurların efendisi Kubrat, Avarların Kağanına karşı ayaklandı ve elindeki orduyu kullandı ve onları topraklarından sürdü. Herakleios’a bir elçi göndererek, ömürlerinin sonuna kadar sürecek bir ittifak kurdu. Herakleios ise ona hediyeler göndererek onu patrisyen unvanıyla onurlandırdı.”*¹⁵²

Bu ittifak Bulgarların bölgede Doğu Roma ile ne kadar sık iletişimde olduğunu gösteriyor. Bulgar Kağanlığının 30 yıllık bir başarılı yükselişinin ardından Kubrat’ın ölümüyle Bulgarlar gerilemeye başladı. Kubrat’ın oğulları ise kendisinden sonra Kubrat’ın vasiyetinin tersine adım atarak Kağanlığın kendilerine düşen kısımlarını idare ederken birbirlerinden de ayrıldılar. Theophanis Kubrat’ın ölümünden sonraki olayları şu şekilde aktarır:

*“Batbaian adındaki en büyük oğul, babasının emrini yerine getirdi ve bugüne kadar ata topraklarında kaldı. Kotragos adındaki küçük erkek kardeşi Tanais nehrini geçerek en büyük erkek kardeşinin karşısına yerleşti. Dördüncüsü ve beşincisi İstros Nehri’ni, yani Tuna Nehri’ni aştı; birincisi Avar yönetiminde bulunan Pannonia’da Avarların Kağan’ına tabi oldu ve ordusuyla birlikte orada kaldı; ikincisi ise Ravenna yakınlarındaki Pentapolis’e ulaştı ve Hristiyanların İmparatorluğuna sadakatlerini sunarak orada kaldılar. Onlardan sonra gelen Asparouch adındaki üçüncü kardeş, Danapris ve Danastris’i (Tuna’dan daha kuzeyde bulunan nehirler) geçti ve Oglos’a varınca orasının güvenli ve zaptedilemez olduğunu düşündü. Yerleştiği yerin her iki tarafı da: yakın tarafı bataklık, uzak tarafı ise nehirlerle çevriliydi. Böylelikle, bölünmüşlüğü nedeniyle zayıflamış olan bu kabileye, düşmanlara karşı geniş bir güvenlik sağladı.”*¹⁵³

Bulgar Kağanlığının tüm bu olanlar sonrasında bölgenin hâkim gücü olma aşamasında mücadele edecekleri güç Hazarlar olacaktı. Bu mücadelede başarılı olanlar

¹⁵¹Özcan, 2019, **a.g.k.**, s. 92

¹⁵²Nikephoros (1990). *Short History*, Translation: Cyril Mango, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington, s. 71

¹⁵³Theophanis (1997). *The Chronicle of Theophanes Confessor*, Clarendon Press, Oxford, s. 498

Hazarlar oldular ve Bulgarları kendilerine bağladılar. Tüm bu olayları yine yukarıda söylediklerimizin devamında Theophanis şu şekilde aktarır:

“Böylece beş parçaya bölünüp zayıf bir mülk durumuna düştüklerinde, Hazarların büyük ulusu Berzilia’nın iç derinliklerinden, yani ilk Sarmatya’dan çıktı ve denizin ötesindeki tüm ülkeyi fethetti. Pontos Denizi ve Birinci Bulgaristan’ın reisi olan en büyük kardeş Batbaian’ı kendilerine itaat ettirdiler ve ondan bugüne kadar haraç aldılar.”¹⁵⁴

Böylece yarım yüzyıla yakın süreçte adlarından Doğu Roma kaynaklarından bahsettiren Bulgarlar kurdukları Kağanlıklarının zayıflamasının devamında artık Hazar Kağanlığının bir parçasıydılar. Hazarlar kendi komşuları ve aynı zamanda en yakınlarında bulunan, aynı soydan geldikleri güçlü rakipleri olan Bulgarları itaat ettirmeyi başarmışlardı.

Bulgarların batıya doğru ilerleyerek kardeşlerin parçalanmasının nedeni aynı zamanda Hazarların yine baskısı sebebiydi.¹⁵⁵ Her durumda ister kardeşlerin göç etmesi ve Batbaian’ın babasının mülkünü idare ederken tek başına savunmak zorunda kalmasında Hazarların ne kadar etkili olduğunu ve bölgenin kaderinin etkilenmesinde ne kadar önemli rol oynadıklarını göstermektedir. Bu durum yine coğrafyanın önemli ticaret yollarının birbirine bağlanması ve hepsinin Hazarların kontrolünde olması bakımından önemliydi.

2.2. Dört Halife Döneminde Hazar-Arap Mücadeleleri

642’de Nihavend yakınlarındaki Araplarla Sasaniler arasında coğrafyanın kaderini etkileyecek savaş oldu ve Sasani ordusunun yenilgisi imparatorluğun ayrı bağımsız vilayetlerden oluşmasından, tek ve birleşik bir devlet olmamasından kaynaklanıyordu. Yerel yöneticiler çok güçlü oldukları ve Şah’a bağlı olmadıkları için III. Yazdigerd’in çağrısına gelmemişlerdi, aralarında anlaşmazlıklar başlamış, bunun sonucunda birliklerini savaşa sokmamışlardı. Sasaniler’in yöneticilerinin ayrılıkçı ruh hali, Sasani İmparatorluğu’nun çöküşüne büyük ölçüde katkıda bulundu ve ayrılan parçalarının Araplar tarafından işgal edilmesini kolaylaştırdı. Arap ordularının Sasani ordularını yenmesinden sonra, Sasani şahlarının efsanevi zenginliklerine ek olarak, Sasani

¹⁵⁴Theophanis, 1997, **a.g.k.**, s. 498

¹⁵⁵Özcan, 2019, **a.g.k.**, s. 97

İmparatorluğu'nun tüm toprakları da onların eline geçti. Görünürde güçlü bir devletin yıkılması Araplar için biraz şaşırtıcı ve beklenmedik bir şeydi çünkü Taberî'ye göre Arapların fetihlerini daha fazla sürdürmeye niyetleri yoktu ve bilindiği gibi ana hedefleri kendilerine karşı direnen Arapları yok etmek ve tüm Mezopotamya'yı ele geçirmektir. Halife Ömer (634-644) birliklerini tehlikeye atmak istemedi ve görünüme göre Arapların bilmediği diğer ülkelerde Hilafet ordularının başına gelebilecek felaketlerden korkarak şunları emretti: *"Olduğunuz yerde kalın ve onlarla (düşmanlarla) savaşın ve takip etmeyin"*.¹⁵⁶

Tam tersi Sasaniler yenilince, kaçan Sasani ordularına karşı kazandığı kolay zaferler ve elde ettiği zengin ganimetlerle cesaretlenen Arap ordusu, kuzeye doğru ilerlemeye devam etti ve gelen halifeler, komutalarının bu keyfilğine genellikle aldırış etmediler. Sasani gibi ülkenin düşmesi, alınan zaferler halifenin hazinesine ve ordusuna büyük gelir getirdi.

Arap birlikleri Sasanilerin Rey ve Kazvin şehirlerini aldıktan sonra Azerbaycan'a girdiler ancak Azerbaycan birliklerinin şiddetli direnişiyle karşılaştılar. Azerbaycan birliklerinin başında Merzban İsfendiyar bin Ferruhzad vardı. Erdebil'in Becrevan, Maymad, Nariz, Şiz, Miyanac ve diğer yerlerinden büyük bir ordu toplayarak Araplarla savaşmaya başladı ve birkaç gün süren bu savaş Arapların zaferiyle sonuçlandı.¹⁵⁷ İsfendiyar yakalansa da öldürülmedi. İsfendiyar Araplara, bu savaş da Azerbaycan halkına boyun eğdirmenin beklediklerinde daha zor olacağını, buna sebep ise halkın dağlarda çok sayıda saklanacağı kalesi olduğunu bildirmişti. İsfendiyar'ın kardeşi Behram'ın komutasında bulunan Azerbaycan birliklerine karşı Arapların sayısız saldırıları başladı. Bu nedenle Araplar tarafından esir alınan İsfendiyar, Araplarla barış antlaşması yaptı.¹⁵⁸

Antlaşma sonrasındaki süreçte Araplar Azerbaycan'a ilerlediler ve bir yandan da savaşlar devam etti. Huzeyfe bin Yaman Azerbaycan'ı fazla kan dökülmeden almayı başardı. Huzeyfe Azerbaycan halkı adına hareket eden Azerbaycan Merzbanı ile bir

¹⁵⁶H. T. Tecimer (2019). *Kafkasların güneyi ve Doğu Anadolu'da Hazarlar*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Malatya: İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, s.38; Bünyadov, 2007, **a.g.k.**, s.90-110

¹⁵⁷Belâzuri, 2013, **a.g.k.**, s. 372.

¹⁵⁸Ebu Cafer Muhammed Bin Cerîr et-Taberî, *Tarih-i Taberî III*, çev: Faruk Gurtunca, Sağlam Yayın Evi, s. 490.

sözleşme imzaladı.¹⁵⁹ Arap ordusuna bağlı bulunun birlikler Azerbaycan'dan geçerek Mukan'ı aldılar.¹⁶⁰ Devamında ise Arap orduları Kafkasya'ya doğru ilerlediler ve Belencer'e kadar ulaşarak Derbend'e geri döndüler. Bu ise Arapların Hazarların sınırına girmeleri demektir.¹⁶¹ Bu sırada ise Azerbaycan'da Sasaniler'den geri kalan kuvvetlerle Araplar ve Albanlar arasında birçok mücadeleler yaşanmaya başlamıştı.

Azerbaycan da dâhil olmak üzere Sasaniler'in birçok vilayetlerinin yöneticileri, merkezî bir otoritenin yokluğunu dikkate aldılar ve nafile direnişin sadece katliama yol açacağını bildikleri için Arap ordusuna ayrı ayrı teslim olmaya karar verdiler. İlk başta birlik olmamanın cezasını Araplar tarafından ayrı ayrı işgal edilerek çektiler. Araplara teslim oldular ve onlarla barış antlaşmaları imzaladılar. Böylece haraç ödemek koşuluyla tebaalarının şehirlerini, özel mallarını ve canlarını güvende tutmaktan başka yolları kalmadı.

İç çekişmeler ve savaşlarla zayıf düşen Sasani İmparatorluğu, Arap ordularının baskısı altında parçalanmaya başladı. Sebeos, o sırada Sasani İmparatorluğu'nun düşüşte olduğunu ve ordusunun üç bölüme ayrıldığını belirtiyor.¹⁶²

III. Yezdigerd, imparatorluğun başkenti Ktesifon'u kuşatan Araplara karşı Rüstem komutasında Azerbaycan'dan 80.000 kişilik bir ordu gönderdi. Sasani Şahı'nın yönetimindeki ülkelerin birlikleri de Rüstem'in komutası altındaydı.¹⁶³ Ancak Araplar, diğer tüm Sasani birliklerinin yanı sıra Rüstem'in ordusunu da yendi ve birçok komutan da öldürüldü.¹⁶⁴

Cavanşir komutasındaki Ktesifon yakınlarındaki Sasaniler tarafında savaşlara katılan Kuzey Azerbaycan savaşçıları da dâhil olmak üzere mağlup ordunun kalıntıları Azerbaycan'a çekildi. Cavanşir'in birlikleri Araplarla yine savaştı ve birçok kez yenmeyi de başardılar.¹⁶⁵

¹⁵⁹Taberî, III, a.g.k., s. 542

¹⁶⁰Belâzurî, 2013, a.g.k., s. 374

¹⁶¹Özcan, 2019, a.g.k., s. 76-77

¹⁶²Sebeosa, 1939, a.g.k., s. 119

¹⁶³Bünyadov, 2007, a.g.k., s. 91

¹⁶⁴Sebeosa, 1939, a.g.k., s. 119

¹⁶⁵Bünyadov, 2007, a.g.k., s. 91

Bir süre sonra Cavanşir komutasındaki Azerbaycan birlikleri, Sasani birlikleri tarafından Araplara karşı yeniden savaşılmaya başladı. M. Kalankatuklu, bu muharebeyi şöyle anlatıyor:

*“Birkaç gün sonra, İsa’nın doğduğu gün, 30.000 atlı ve 20.000 yaya onlara (Araplara) saldırdı. Katşandan Kadisiyye’ye gelen birçok atlı ve kalkanlı 20.000 yaya ileri atıldı ve Sasani ordusuyla çatışmaya girdi. Arran Sparapeti Cavanşir cesur adamlarıyla onların (Araplar’ın) saflarına hücum etti, iki düşmanını devirdi ve kendisi de ciddi şekilde üç yerden yaralandı. Düşman onu kudurmuş bir öfkeyle nehre kadar takip etti ve o saldırıları püskürttüktan sonra nehri yüzerek geçti”.*¹⁶⁶

III. Yezdigerd, Cavanşir’in cesaretini gerektiği gibi değerlendirdi ve ona her zaman önünde taşınan bir bayrak, gürültülü bir trompet, iki altın mızrak ve iki altın kalkan verdi. Yezdigerd Cavanşir’e herkesten daha çok saygı duydu. Yezdigerd bununla da yetinmedi ve ona bir kılıç verdi, koluna bir bilezik taktı, başına güzel bir taç taktı, ona incilerden bir gerdanlık verdi ve boynundan ipe dizilmiş pek çok inci astı.¹⁶⁷

Cavanşir yukarıdaki bilgilerden de gördüğümüz kadarıyla Sasani Şahı’nın yanında uzun süre Araplara karşı savaştı ve onun cesareti Araplara karşı bölgeyi uzun süre muhafaza etti. Araplar Cavanşir ile karşı karşıya geldiklerinde, Sasaniler’den bağımsız olarak mücadele ettiğinin de farkına muhtemelen varmışlardı. Bu savaşlarda Araplar ilk Aras Nehrinin güneyinde kalan Azerbaycan topraklarına saldırdılar, devamında ise kuzeye ilerleyerek geri kalan Azerbaycan topraklarına saldıracaklardı.

Araplar tarafından yıkılan Sasani Devleti ortadan kalkınca yenilen Sasani ordusunun kalıntıları kuzeye çekilmeye başladı ve M. Kalankatuklu’ya göre buradaki konumlarını güçlendirmek istediler. Geri çekilirken Kuzey Azerbaycan halkını yağmaladılar ve taciz ettiler. Düşmanın ileri grubu aceleyle Cavanşir’in eyaletinin son sınırına girdiğinde, karşılarına Cavanşir kendi ordusuyla çıktı ve bu destenin başında olan ünlü Geçmazgi’yi bizzat kendisi vurdu. Cavanşir’in ordusu Sasani ordusunu kılıçtan geçirdi. Düşmandan birçok esir, at ve bir sürü ganimetle geri döndüler.¹⁶⁸

¹⁶⁶Kagankatvaçi, 1861, a.g.k., s. 139

¹⁶⁷Kagankatvaçi, 1861, a.g.k., s. 139-140

¹⁶⁸Kagankatvaçi, 1861, a.g.k., s. 141

Cavanşir'in mücadelesi bununla bitmedi ve Sasani ordusundan geriye kalanlarla uzun bir savaş vermek zorunda kaldı. Çatışma sırasında Gürcü hükümdarı Atrnerseh ile ittifak kurdu ve Gürcü birliklerinin yardımıyla Uti ve Şakaşen eyaletlerinde Sasani birliklerini kesin bir şekilde yenmeyi başardı. Yenilen Sasani birlikleri, Cavanşir'i Sunik prensi aracılığıyla bir ateşkese ikna edebildiler, Cavanşir büyük Sasani İmparatorluğunun düşüşünü ve ilk Arran (Kuzey Azerbaycan) hükümdarlarının bağımsızlığını hatırladı, önceleri olduğu gibi artık kimseye tabi olmayacakları kararını aldı.¹⁶⁹

Ancak Sasani birlikleri Cavanşir'in babasını hile ile yakaladılar ve tekrar Kuzey Azerbaycan'a saldırdılar, vilayetleri birer birer ele geçirmeye başladılar. Şiddetli çatışmalarda Sasani birlikleri bir kez daha mağlup edildi ve sürüldü. Yezdigerd'in saltanatının 20. yılında Sasani İmparatorluğu tamamen yıkıldı.¹⁷⁰

Yakın geçmişte Arap birlikleriyle yaptığı savaşları unutmayan Cavanşir, Arapların Azerbaycan'a saldırmalarının ardından onlara karşı amansız bir mücadele başlattı. Babası Varaz Grigor, Cavanşir'in bu taktiğine itiraz etti ve Varaz, Araplarla müzakere etmeye karar verdi. Ancak Cavanşir, Arapların aşiret reislerini kalelerini kendilerine teslim etmeye zorladığını ve Araplara karşı ayaklanmasınlar diye eşlerini ve çocuklarını rehin tuttuklarını görünce Ermeniyeye'den olan generalle ittifak yaptı ve Doğu Roma İmparatorunun boyunduruğuna girmesi için ikna etti.¹⁷¹

Cavanşir'in ülkesi için bu kadar uğraşması sebepsiz değildi. Gevond'a göre halifenin orduları Azerbaycan ve Nahçıvan köylerini yerle bir etti. Pek çok erkeği öldürdüler, diğerlerini eşleri ve çocuklarıyla birlikte esir alıp Culfa vapuruyla Aras Nehrinin diğer yakasına götürdüler.¹⁷² Arapların yerel halktan rehin almaları, kendilerine karşı direnildiğinin kanıtları arasında en önemlilerindendir. Muhtemelen Arapların bu eylemlerinin amacı aynı zamanda da halkların isyan kaldırmalarının önünü korkuyla kesmek ve arkalarında tehdit oluşturacak gücü kendilerinde bulamamaları içindi.

Nahçıvan'dan ayrıldıktan sonra Selman bin Rebia'nın grubu Biçenak geçidinden Şeki, Gorus'a doğru yürüdüler ve Azerbaycan topraklarına vardıklarında ise Beylagan'a ilerlediler. Selman barış antlaşmasına göre Beylagan'ı almış, yine bu antlaşmaya göre

¹⁶⁹Kagankatvaçi, 1861, **a.g.k.**, s. 143

¹⁷⁰Kagankatvaçi, 1861, **a.g.k.**, s. 144

¹⁷¹Sebeosa, 1939, **a.g.k.**, s. 151-155; Kagankatvaçi, 1861, **a.g.k.**, s. 144-145

¹⁷²V. Gevonda (1962). *Istoriya Halifov*, Imperatorskoy Akademii Nauk, Sankt-Peterburg, s. 4-6

halkı haraç ve cizye vermeye zorlamış, canının, malının ve surlarının korunmasını sağlamıştır. Daha sonra Selman Berde'ye gelip orada kamp kurmuştur. Turtur (Terter) nehrinin kıyısına şehirden bir fersahtan daha yakın bir mesafede ordu çadırlarını kurdu. Şehir halkı kapıları suratına kapatınca Selman şehri birkaç gün kuşatmak zorunda kaldı. Aynı dönemde şehrin çevresindeki ekili köylere de baskınlar yapılmış, bu durum halkı önceki şehirlerin Selman ile yaptıkları barışın bir benzeri barış yapmaya zorlamıştır. Halk şehir kapılarını onun yüzüne açtı ve Selman şehre girdi, bir süre orada kalarak halkı itaat etmeye zorladı. Oradan da atlılarını alıp yürüyüşe devam etti. Kendi bölgelerine bağlı köyleri ve Azerbaycan'ın diğer yerlerini aldı. Devamında ise Selman'ın birlikleri, eski bir şehir olarak kabul edilen Şemkir'i ele geçirerek, doğuya ilerlediler, Aras'ın Kura Nehri ile birleştiği yerden geçerek Gebeley'i ele geçirdi, Şakkan (Şeki) ve Kamiberan hükümdarlarıyla haraç ödemek şartıyla barıştı. Şirvan hükümdarı, Hayzan halkı, geri kalan dağların kralları, Maskat, Şabran ve Derbend şehri halkı, onunla barış yaptılar.¹⁷³

Arap birliklerinin 644-645 yıllarında Azerbaycan'dan çekilmesinden sonra ülke halkı ayaklandı ve Müslümanların kendileriyle imzaladıkları barış şartlarına uymayı reddettiler. 646 yılında Velid bin Ukbe komutasındaki Arap ordusu tekrar Azerbaycan'a saldırdı. Böylece ikinci kez Azerbaycan işgal edildi.¹⁷⁴ Devamında ise yine Derbend'e doğru ilerlediler.

Kuzeyde ise önemli gelişmeler yaşanmaya devam etmekteydi ve gittikçe gücü azalan Göktürklerin batı kolunun uzantısının Hazar Kağanlığı olarak oluşma süreci tamamlanmaktaydı. Artamonov bağımsız Hazar Kağanlığının tarihini 651 yılından başlatmıştır. Aynı zamanda Hazar Kağanlığının yönetici sülalesinin Aşina soyundan geldiğini ve Türk devlet geleneği ile Göktürklerin uluslararası otoritesini miras alarak onun önceki gücünü ve şanını geri kazanmak için savaştığının altını çizmektedir.¹⁷⁵ Hem Göktürklerin batı kolunu oluşturan hem de onun mirasını devralarak Kağanlık olan Hazarlar, Göktürk Kağanlığında olduğu gibi kendi önderlerine Kağan diyeceklerdi.¹⁷⁶ Bu durum artık Hazarların gelecekte tam bağımsız Azerbaycan'a seferlerinin önünü açmıştı.

642 yılında Belencer'e kadar ilerlemiş Arapların 653 yılında yine Belencer'e saldırıları başladı bu sefer amaç keşif değil istilaydı. Hazarlar ise daha kendilerini yeni

¹⁷³Belâzuri, 2013, **a.g.k.**, s. 234-235

¹⁷⁴Belâzuri, 2013, **a.g.k.**, s. 374

¹⁷⁵Korkmaz, 2021, **a.g.k.**, s. 34

¹⁷⁶İbn Fadlan (2010). *İbn Fadlan Seyahetnamesi*, çev: Ramazan Şeşen, Yeditepe, İstanbul, s. 45

toparlamış kuzeydeki meselelerle uğraşmaktaydılar. Buna rağmen her kale saldırısında başarılı olan Araplar bu sefer zor durumdaydı çünkü Belencer savunması şimdiye kadar saldırdıkları hiçbir yer gibi değildi. Aralıksız savunma yapmaları ve mancınıktan istifade etmeleri Arapları gelmelerine pişman edecek kadar zorlamıştı. Bu durum Kağanın Belencer'e bizzat kendisinin gelmesiyle de son bulacaktı. Araplar kılıçtan geçirilmiş, kaçanlar yine kısıtılarak yakalanmış onlardan öldürülmüş, çok az sayıda kurtulanlar varsa da dağlarda perişan olmuştur.¹⁷⁷

Hazarların güneyinde Cavanşir ise ciddi siyasi koşullar karşısında manevra yapmak için sorumluluk aldı ve İmparator II. Konstantin'e başvurdu. İmparatora uzak bir ulusu yeni tebaası olarak kabul etmesini teklif etti. Doğu Roma, uzun zamandır arzuladığı bu ittifakı seve seve kabul etti. Çünkü güneyden yaklaşan tehdit, imparatoru doğu sınırlarını güçlendirmeyi düşünmeye zorlamaktaydı. 654'te İmparator II. Konstantin ve Cavanşir birkaç kez bir araya geldi, her iki tarafı da ilgilendiren en ciddi meseleler bu toplantılarda çözüldü. II. Konstantin, Alban prensine değerli hediyeler göndererek bu ittifakı güçlendirdi. II. Konstantin ona hediye olarak altın sırtlı gümüş bir taht, oyma desenler, yıldızlı giysiler, kemer ve incilerle süslenmiş bir kılıç seti gönderdi.¹⁷⁸ M. Kalankatuklu, bu yıllarda Cavanşir'in yönettiği eyaletlerin sınırlarının Gürcistan sınırlarından Hunların kapısına (Derbend) ve Araz Nehrine kadar ulaştığını yazmaktadır.¹⁷⁹

Cavanşir ile II. Konstantin arasındaki ittifakın daha farklı versiyonunu diğer kaynaklarda da buluyoruz. Sebeos'a göre, Batı Ermeniyye'de bulunan II. Konstantin, İberya (Gürcistan), Albanya hükümdarlarının o sırada Araplarla müttefik olan Doğu Ermeniyye hükümdarı Teodoros Raştuni ile ittifaklarını güçlendirmelerini önlemek için bir ordu gönderdi. Cavanşir'in yalnızca II. Konstantin ile değil, Raştuni ile de ittifak içinde olması, Doğu Roma'nın Albanya'ya saldırma ihtimali ve bu sebeple Ermeniyye hükümdarını II. Konstantin'in yanında yer almaya zorlaması da muhtemel fikirlerden biridir.¹⁸⁰ Bunları da göz önünde bulundurarak söyleyebiliriz ki Cavanşir'in M. Kalankatuklu'nun bahsettiği toplantılara giderek amacının güneyden yaklaşan tehdit karşısında Doğu Roma'nın siyasi ve askerî desteğini alması olduğudur.

¹⁷⁷Özcan, 2019, **a.g.k.**, s. 81-82; Ayçiçek, 2022, **a.g.k.**, s.94.

¹⁷⁸Kagankatvaçi, 1861, **a.g.k.**, s. 145-148

¹⁷⁹Kagankatvaçi, 1861, **a.g.k.**, s. 153-154

¹⁸⁰Sebeosa, 1939, **a.g.k.**, s. 154-155

Hazarlar da tüm bunlar yaşanırken her zamanki gibi daha organize bir şekilde kendilerini toparlayarak geri döneceklerdi. 664'te Hazarlar, Albanya'ya yeniden saldırdılar ve Kura Nehri'ni geçerek Aras Nehri kıyılarına ulaştılar, diğer komşu arazilere de saldırılar gerçekleştirdiler.¹⁸¹

Cavanşir, bu saldırılar sonrası Hazarlarla barışmak zorunda kaldı. Bu neticeyle Azerbaycan, Hazarlara bağımlı kaldı. Cavanşir'in tüm bu olaylar sonrası Hazar kağanının kızıyla evlenmesi, elbette kağana bağımlı olduğunun kabul edilmesinin şartlarından biriydi.¹⁸² Yukarıda bahsettiğimiz Kağanlığın kuruluşu ile ilgili kısımda Hazarların bu dönemde Bulgar Kağanlığına karşı başarılı mücadelelere başladıklarını belirtmiştik. Hazarların bu seferleriyle ilgili bilgiler veren Nikephoros şu bilgileri vermektedir:

*“Sarmatyalıların yanında yaşadıkları Barsilya adlı ülkenin iç kısımlarından çıkan Hazarlar, Karadeniz'in ötesindeki tüm yerleri tam bir dokunulmazlık ile aldı. Diğerlerinin yanı sıra Baianos'u (Batbaian)¹⁸³ kendilerine haraç ödemeye tabi tuttular”.*¹⁸⁴

Cavanşir ise üç büyük güç arasında dengeli ilişki kurmaya çalışıyordu. Hilafet ordularının saldırı tehdidiyle karşı karşıya kalan Cavanşir, Doğu Roma ile manevra yapmanın boşuna olacağı sonucuna vardı. Çünkü Doğu Roma Hilafete karşı kendi topraklarını korumalıydı. Hazarlar ise sürekli güneye inmekteydiler. Bu nedenle Cavanşir, Arapların boyunduruğuna girmeye ve halifeye boyun eğmeye de karar verdi. Bu sebeple Cavanşir iki defa Şam'a, halife Muaviye'nin sarayına gitti. Cavanşir'i karşılayan Muaviye onu ülkenin genel valilerinden hiçbirine göstermediği büyük bir yüce gönüllülükle karşıladı.¹⁸⁵

Cavanşir Hilafetin siyasi sahnede Doğu Roma'dan güçlü çıktığının farkına varmıştı. Bunun için Hilafet ile ilgili bakış açısını değiştirmek zorunda olduğunu biliyordu. Arap orduları Ermeniyeye'yi aldıktan sonra Azerbaycan da kendi müttefiki Doğu Roma'dan fiilen ayrılmak zorunda kalmıştır. Cavanşir güneyden gelen bir saldırıyla ülkesini ele geçirip ayaklar altına alabileceğini biliyordu. Bu durumda onun yardımına

¹⁸¹Kagankatvaçi, 1861, **a.g.k.**, s. 153

¹⁸²Bünyadov, 2007, **a.g.k.**, s. 98

¹⁸³Theophanis, 1997, **a.g.k.**, s. 498. Theophanis kendi kroniğinde Kubrat'ın büyük oğlunun adını “Batbaian” olarak kaydetmiştir.

¹⁸⁴Nikephoros, 1990, **a.g.k.**, s. 89

¹⁸⁵Kagankatvaçi, 1861, **a.g.k.**, s. 157

yetiŖe bilecek gcte olan tek gücü ise akrabalık bağları kurduğu Hazarlardı. Tam tersi CavanŖir yine de güney hükümdarının yani Hilafetin boyunduruğuna girmeğe karar verdi"¹⁸⁶

CavanŖir, Halife Muaviye'yi kendisi Ŗahsen görmek iin tam iki kez yanına gitti. İlk seferde gittiği zaman onun amacı, Halifelige bağlılığı kabul ederek Azerbaycan'ı Arap ordularının yağmalarından bir Ŗekilde korumaktı ve bu amacına ulaŖtı. Hilafet Sasanileri ve Suriye'yi fethettikten sonra, sefer alanını Kck Asya'daki Doğu Roma topraklarının sınırlarına kadar geniŖletti. Bu sırada Doğu Roma, Azerbaycan'a herhangi bir yardım sağlayamadığı gibi, bununla birlikte imparatorluğun baŖkentine yakın eyaletleri de elinde tutmayı baŖaramadı. Her durumda, CavanŖir'in 667'de Ŗam'a ilk ziyaretini takip eden c yıl boyunca, Azerbaycan güneyden saldırıya maruz kalmadı. c yıl sonra halife Muaviye, CavanŖir'i, Hilafet ile Doğu Roma arasındaki müzakerelerde arabuluculuk yaptığı Ŗam'a tekrar davet etti. CavanŖir'e hediyeler veren halife, birok Ŗehri ona tabi kıldı ve onu Güney Azerbaycan'ın yönetimini devralmaya zorladı. CavanŖir ise halifenin bu teklifini reddetti ve halifeden ülkesine uygulanan ağır vergileri hafifletmesini istedi. Halife ise memnuniyetle kabul etti ve vergi yükünün cte bir oranında azaltılmasını emretti.¹⁸⁷

2.3. Azerbaycan'da Hazar-Emevi Mücadeleleri

Emeviler dönemine geldiğimizde Arapların Kuzeyde ve Doğuda savaŖtıkları halklar hâlâ aynıydı diyebiliriz. Sasaniler'in yıkılmasıyla artık hem Kuzeyde hem de Doğuda bizzat Türklerle komŖu olmuŖlardı. Arapların bu savaŖlarda en ok zorlanacağı coğrafya ise Azerbaycan olacaktı.

YaklaŖık 681 yılında CavanŖir, Doğu Roma yanlısı olan ve kendisinin siyasetine karŖı olan Alban (Arran) prenslerinin gizli bir komplosu sonucu öldürüldü. CavanŖir öldürüldükten sonra, Azerbaycan eyaletinin tahtının ele geirilmesi üzerine ülkede i ekiŖmeler ve atıŖmalar baŖladı. Bu atıŖmada prensler ve din adamlarının yanı sıra yerel halktan da yer alanlar oldu.¹⁸⁸

¹⁸⁶Kagankatvaı, 1861, **a.g.k.**, s. 156-157

¹⁸⁷Kagankatvaı, 1861, **a.g.k.**, s. 158-160

¹⁸⁸Kagankatvaı, 1861, **a.g.k.**, s. 170-182

Halk kitlelerini sakinleştirmek için ülkenin dört bir yanından soylu aile reisleri, hükümdarlar, valiler, soylular ve şehzadeler başkent Berde de toplandı. Katolikos Yeliazar ile birlikte bir veliaht seçimi konusunda istişare etmeye başladılar. İstişarenin sonucunda İmparator tarafından verilen patrici rütbesine sahip bir adamı seçmeyi kabul ettiler. Bu kişi ise Varaz Trdat oldu. Kendisi Cavanşir'in kardeşi Varaz Peroj'un oğluydu. Halife I. Yezid'de (680-683), Varaz Trdat'ı (680-699) doğu eyaletlerinin valisi, Albanların ve Uti eyaletinin hükümdarı olarak tanıdı.¹⁸⁹

Varaz Trdat tahta seçilir seçilmez, Alp İlteber komutasındaki büyük bir Hazar ordusu, Kağan'ın akrabası olan Cavanşir'in öldürülmesinin intikamını almak amaçlı Azerbaycan'a sefer düzenledi. Hazarlar Albanya'ya girdiler ve Büyük Kafkas dağlarının eteklerine ilerlediler ve birçok şehirden geçtiler. Alp İlteber çok sayıda birliğiyle ovalara döndü ve Kura Nehri boyunca kuzeye gitti. Uti eyaletine geldi birçok esir aldı, eyaletin sığırlarını ele geçirdi döndükten sonra Lpink eyaletinin ovalarında çadırını kurdu. Azerbaycan'ı Hazarların yeni akınlarından kurtarmak için I. Varaz Trdat, Kağanla konuşması için önemli bir kişiyi göndermeye karar verdi, çünkü birçok Hazar askerinin ülkeye sefer düzenlediğini, birçok esir aldığını ve her şeyi yok ettiğini gördü. 681'de Katolikos Yeliazar Hazarlara gönderildi ve Varaz Trdat, Kağana yazdığı mektubunda Kağana itaatini ifade ederek, Cavanşir'in öldürülmesinde Albanların parmağı olmadığını ve aşağılık bir adam tarafından öldürüldüğünü söyledi. Yeliazar, Kağanın kalbini yumuşatmayı başardı ve onun tarafından barış ve kırılmaz dostluk elde etti.¹⁹⁰

Yine aynı yıl 681'de Alban şehzadeleri ve Katolikos'un katıldığı bir toplantıda Varaz Trdat şunları söyledi:

*“Acımasız Arabistan (Tacikistan) halkının bize dayattığı vergiler bizi çok zorluyor ve aynı zamanda Hunların (Hazar) her yıl ülkemize yaptıkları akınlar bizim için korkunç bir felakettir ve buna göre ülkemiz iki taraflı düşmanların saldırılarıyla yağmalanmakta ve zayıflatılmaktadır.”*¹⁹¹

¹⁸⁹Kagankatvaçi, 1861, a.g.k., s. 185-187

¹⁹⁰Kagankatvaçi, 1861, a.g.k., s. 185-186

¹⁹¹Kagankatvaçi, 1861, a.g.k., s. 187

Bundan sonra Piskopos İsrail önderliğinde Hazarlara elçiler gönderilmesine karar verildi.¹⁹² Altı hafta sonra elçiler Hazarların büyük şehzadesi tarafından saygıyla karşılandılar.¹⁹³

Bu görüşler sonrasında M. Kalankatuklu, Piskopos İsrail'in dinî propagandası sonucunda Hazarların belli bir bölümünün Hristiyanlığı kabul ettiğini söylemektedir. Hazar hanı Alp İlteber'in harem ağaları Horasan İltigini ve Çatn Hazr aracılığıyla I. Varaz Trdat'a gönderdiği mektupta, Piskopos İsrail'in Hazarların yanında kalması halinde halklarımızın ülkenize yönelik akınları durdurulacaktır denilmektedir. Bunun tam tersi olarak ne Varaz Trdat ne de Alban Katolikos'u Yeliazar İsrail'i Hazarlara göndermeyi kabul etmediler, sadece kabul ettikleri şey ise kendisinin Azerbaycan ile kağanlık arasında arabuluculuk yapacak olmasıydı.¹⁹⁴

İsrail'in Hazarları tekrar ziyaret edip etmediği bilinmiyor. Ancak Hazarlara ikinci kez gitmediği açıktır. Çünkü Azerbaycan ile Hazarlar arasındaki kısa sürede yapılan barış kısa sürede de bozulmuştur. Doğu Roma imparatoru II. Justinianus'un saltanatının ilk yılında, Hazarlar yine Ermeniyeye, İberyaya (Gürcistan) ve Azerbaycan'ı ele geçirdiler, savaşta Şehzade Grigori¹⁹⁵ ile birçok Gürcü ve Alban şehzadesini öldürdüler, Ermeniyeye'yi yağmaladılar, birçok eyalet ve köyü ele geçirdiler, ganimet ve çok sayıda esir ele geçirip kendi ülkelerine gittiler.¹⁹⁶

Bu muharebede her üç ülkenin birliklerinin inatçı direnişine rağmen Hazarlar büyük bir zafer kazandı. Böylece, Albanya ile yakın zamanda kurulan dini bağları unuttular, çünkü küçük bir itaatsizlik hissi bile Hazarların saldırması için önemli bir sebepti. Arapların bu coğrafyalarda olan kontrolünün zayıflamasından yararlandılar ve Azerbaycan'a, ardından Gürcistan ve Ermeniyeye'ye yeni bir yıkıcı baskın düzenlediler.¹⁹⁷

O sıralarda hilafet içinde halifenin tahtı için iç çekişmeler ve kavgalar yaşanıyordu. Halifenin muhalifi Abdullah bin Zübeyr'in isyanı bastırıldıktan sonra Mervani hanedanının kurucusu I. Mervan iktidara geldi. Mervan sadece bir yıl (684-685) iktidar başında kalabildi, ardından oğlu Abdülmelik (685-705) halife oldu. Bu çalkantılı ve

¹⁹²Özcan, 2019, **a.g.k.**, s. 90-91

¹⁹³V. Minorsky (1937). *Hudud Al-Alam*, Printed at theuniverstio Oxford, London, s. 453

¹⁹⁴Kagankatvaçi, 1861, **a.g.k.**, s. 211-213

¹⁹⁵Kagankatvaçi, 1861, **a.g.k.**, s. 188-190

¹⁹⁶Gevonda, 1962, **a.g.k.**, s. 10

¹⁹⁷Dunlop, 1954, **a.g.k.**, s. 60

savaşın olduğu dönemde Ermeniyye, Gürcistan ve Kafkas Albanya'sı 30 yıllık itaatten sonra Araplara artık vergi ödemediler.¹⁹⁸

Halife Abdülmelik, 685'te İmparator II. Justinianus ile barıştı bu anlaşmaya göre Azerbaycan, Gürcistan ve Ermeniyye'den alınan vergiler Halifelik ve Doğu Roma arasında eşit olarak paylaştırılmaya başlandı. Güney Kafkasya, her iki güçlü rakip için bir etki alanı haline geldi. Her biri burada dilediği gibi hareket etmeye başladı, saldırdı, halkı acımasızca soydu ve köleleştirdi, maddi malları bile yok etti.¹⁹⁹

689-690 yıllarında Güney Kafkasya ülkelerine karşı ikinci askeri harekât bizzat II. Justinianus tarafından yönetildi. Birliklerini üç gruba ayırarak Gürcistan, Azerbaycan ve Ermeniyye'ye gönderdi. Justinianus ülkelerin tüm şehzadelerini yanına çağırdı ve istemeyen şehzadeler gelmeye zorlandılar. II. Justinianus bazı prensleri yanına aldı, diğerlerinden de oğullarını kendisine rehin vermesini istedi.²⁰⁰ Bu sıra da ise Hazarlar yine Güney Kafkasya ülkelerine sefer yapmaktaydı, bunu kabullenemeyen Araplar ise hemen devamında saldırı yaptılar ve Derbend'i ele geçirdiler.²⁰¹

Azerbaycan'da Hilafetin bu konuya doğrudan müdahil olmasına yol açan diğer bir olay meydana geldi. Kalkedon'un dinî öğretisini takip eden Girdiman piskoposu Nerses Bakur, Yeliazar'ın ölümünden sonra Katolikos tahtının boş kalması nedeniyle Varaz Trdat'ın eşi Sprama ile görüşerek Alban patrikhanesine davet edilmesini istedi. Nerses, şehzadenin Hilafet ile yakınlaşma politikasına karşı çıkmaya ve Konstantinopolis'e itaat etmeye devam etmeye karar verdi. Ancak Prens Şeroy liderliğindeki bir grup etkili feodal beyi, Kalkedonculuğ'un düşmanları oldukları için bunu engellediler.²⁰²

Halife Abdülmelik, Ermeniyye Katolikosu İlya'nın mektubunu aldıktan sonra, ona Berde'de bir dini toplantı düzenlemesini emretti. Bu toplantıda Nerses, halifesinin temsilcisinin huzurunda mürted (dinden çıkmış) ilan edildi ve şehzadenin eşi Sprama hapse atıldı.²⁰³

¹⁹⁸Gevonda, 1962, **a.g.k.**, s. 9-10

¹⁹⁹Gevonda, 1962, **a.g.k.**, s. 10-11

²⁰⁰F. Mamedova (1986). *Politiçeskaya İstoriya i İstoriçeskaya Geografiya Kavkazskoy Albanii*, Baku, s. 212

²⁰¹Özcan, 2019, **a.g.k.**, s. 102-103

²⁰²Y. A. Kulakovskiy (1996). *Istoriya Vizantii, Tom 3, 602-717 gody*, Izdatelstvo: Aleteyya, Sankt-Peterburg, s. 250-252

²⁰³Kagankatvaçi, 1861, **a.g.k.**, s. 246-247

Azerbaycan 704 yılından itibaren Araplara vergi ödemeye başladı. Çünkü o dönemde Arap-Doğu Roma savaşlarının başlaması nedeniyle Muhammed bin Mervan komutasındaki Arap birlikleri Ermeniyye'ye gönderildi. Bu sırada Arapların cezalandırıcı bir müfrezesi de Azerbaycan'a gönderildi.²⁰⁴

Varaz Trdat'ın saltanatından itibaren Azerbaycan bağlılığını bile kaybetti. Halifenin naipleri artık tamamen ülkeye hâkim olmaya başladı. Bu ise Varaz Trdat ve Katolikos, genel valilerin bir tür danışmanı oldukları anlamına gelmekteydi, artık bağımsız olarak herhangi bir karar alamıyor ve adım atamıyorlardı.

Halife I. Velid (705-715) döneminde ise Araplar yeniden kuzeye doğru hareket etmeye başladılar. Bununla birlikte, Hazarlara karşı ciddi bir saldırı başlatmadan önce I. Velid, kendisini Azerbaycan, Doğu Gürcistan ve Ermeniyye'den gelecek tehditlerden korumalı, yani bu ülkelerdeki yerel Doğu Roma yanlısı hükümdarların ve şehzadelerin gizli komplolarına karşı önlem almalıydı. İlk darbeyi Ermeniyye'ye yaptılar, teslim olmayan 800 Ermeniyye liderini kandırıp esir almış ve Nahçıvan kadısı Hişam'a onları kiliseye koyup yakmasını emretmiştir. Bu seferde muhtemelen geri kalan seferlerde karşılaşılabilecekleri liderleri önceden korkutmak için 400 kişi de tapınaklarında yakıldı.²⁰⁵

Taberî'nin verdiği bilgiye göre 707 yılında halifenin kardeşi Mesleme bin Abdülmelik Azerbaycan'da teslim olmamış bütün kale ve şehirleri ele geçirerek Türklerle savaştı ve Derbend'e ulaştı.²⁰⁶

709 yıllarında, Mesleme Türklere karşı yeni bir saldırı başlattı ve bu seferde de yine Derbende ulaşmayı başardı. 710 yılında Hazarlar 80 bin kişiden oluşmakta olan orduyla yürüdü ve Albanya'yı ele geçirdi, yani bu durumda Araplar Derbend'den sürüldü ve Azerbaycan'a doğru geri çekildiler. İki yıl sonra, Halife Abdülaziz'in halefi Hâtim el-Bâhili Berde'ye geldi.²⁰⁷ Hazarlara karşı yeni bir saldırı hazırlayarak yeniden Kura Nehri'ni geçti. Bu, Arap birliklerinin Derbend'e yeni bir saldırısıydı, çünkü Arap

²⁰⁴Kagankatvaçi, 1861, **a.g.k.**, s. 253-260

²⁰⁵Gevonda, 1962, **a.g.k.**, s. 22-25; Kagankatvaçi, 1861, **a.g.k.**, s. 259

²⁰⁶Ebu Cafer Muhammed Bin Cerîr et-Taberî, *Tarih-i Taberî IV*, Çev: Faruk Gurtunca, Sağlam Yayın Evi, s. 245-250

²⁰⁷Özcan, 2019, **a.g.k.**, s. 130-131

ordusunu Derbend'e ulaşarak Halife I. Velid'in saltanatının son yılı olan 714'te alınabildi.²⁰⁸

Araplar Azerbaycan'a iyice yerleştikten sonra ister İşlam'a geçenler ister Hıristiyanlar olsun, yerel halkı askeri seferlerinde savaşçı olarak kullanmaya başladılar, ancak mvlaları (İşlam'a geçenler) sadece piyade olarak aldılar ve komutanların komutası altında ayrı savaş birimleri olarak savaşlara katıldılar. Zimmi (Hıristiyan) oluşumları ise Araplarla bir sözleşme temelinde birlikte savaştı ve devlet hesabına yaşamadı ve sadece ganimet dağıtımına katıldılar. Araplar, zimmi oluşumlarını savaşın en zor alanlarında kullanmaktaydılar ve bu zorlu bölgelerde zimmiler, duruma göre ya Arap birliklerini koruyor ya da düşmanın ana darbesini vuruyordu.²⁰⁹ Zimmi birliklerinin kullanıldığını gösteren bilgiler hem yerel hem de Arap yazarların eserlerinde bulunabilir.

M. Kalankatuklu, Mesleme bin Abdlmelik'in 713'te Hazarların baskısı altında Derbend'den çekildiğinde haremı dâhil bütün mal varlığıyla kararghını terk ettiğini belirtir. Geri dönerken onu koruyan ise Alban soylularından olan Eranşahik Vaagandı. Bu tür hizmetleri kullanan Araplar, bireysel feodal beyler arasındaki anlaşmazlıkları krklemede de çok becerikliydiler ve sonuç olarak, her zaman emrinde yeterli bir zimmi ordusu bulunmaktaydı.²¹⁰

Araplar, Azerbaycan ve diğerk vilayetleri fethettikten sonra halkla yaptıkları anlaşmaya göre onlardan uzun süre vergi topladılar. Hatta tek tek Nahçıvan, Beylagan, Berde, Becrevan gibi şehirlerle sözleşmeler imzaladılar. Bu dönemde Arapların Hazar vilayeti olarak bilinen Azerbaycan'da huzursuzluk, savaşlar ve bitmek bilmeyen vergiler sebebiyle sürmeye devam ediyordu.²¹¹

Gevond, Mesleme komutasındaki Arap saldırısının Halife Süleyman'ın saltanatının (715-717) ikinci yılında başladığını belirtir.²¹² şehir üzerindeki savaş gece gündüz devam etti ve ertesi sabah Derbend alındı. Arap ordusunda 6.000 adam vardı ve her birinin çok

²⁰⁸Kagankatvaı, 1861, **a.g.k.**, s. 260-261; Ayek, 2022, **a.g.k.**, s. 105; H. Aksoy (2022). *Hazar Kağanlığı: etnik menşei, dinî ve sosyal yapı*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Nevşehir: Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 12

²⁰⁹Taber, IV, **a.g.k.**, s. 520-522; Belâzurî, 2013, **a.g.k.**, s. 145-148

²¹⁰Kagankatvaı, 1861, **a.g.k.**, s. 268

²¹¹Yakubovskiy, 1926, **a.g.k.**, s. 80

²¹²Gevonda, 1962, **a.g.k.**, s. 95

ganimeti vardı. Mesleme, Abdülaziz'i Azerbaycan'da bıraktı ve kendisi Şam'a döndü.²¹³ Bu sırada aynı zamanda Kağan Semender'den İdil şehrine göçmüştür.²¹⁴

Halife II. Ömer'in (717-720) saltanatının ilk yılında ise Hazarlar, Araplara karşı büyük bir saldırı başlattı. Hazarlar Azerbaycan'a girdiler ve Arap birliklerinin bir kısmını bu saldırı zamanı kılıçtan geçirdiler.

II. Yezid döneminde, 722-723'te Hazarlar, Kıpçaklar ve diğer Türk boylarının yardımıyla yeniden yaklaşık 30 bin kişilik bir orduyla Azerbaycan'a girdiler ve bu topraklar üzerinden de Ermeniyye'ye girdiler. Arap ordusu tarafından karşılanan Hazarlar büyük mücadele verdi. Savaşta Araplar yenildi ve kampları Hazarların eline geçti.²¹⁵

Aynı yıl II. Yezid, Cerrah bin Abdullah'ı Azerbaycan ve Ermeniyye'nin kadılığına atadı ve ona 25 bin kişilik bir ordu verdi ve Hazarlara karşı saldırı başlatmasını emretti. Ancak Hazarlar, erkenden büyük bir Arap ordusunun saldırdığı haberini aldı ve Derbend'e çekildi. Cerrah Berde'ye yaklaştı, ordusuna dinlenmesini emretti, sonra Kura Nehrin'den geçerek Derbend'e yaklaştı. Hazarlar, Kağan'ın oğlu Barsbek komutasındaki 40.000 kişilik bir orduyu Cerrah'a karşı yönetti. Savaş sonucunda Hazarlar yenildi, çoğu esir alındı.²¹⁶

Araplar, Hamzin, Kayakent ve Tarku şehirlerini ele geçirerek Belencer'e ulaştı. Kalede büyük çatışmalar oldu, Araplar kendileri de Hazarların ölümüne mücadele ettiklerine şaşırılmışlar ve uzun süren bu savaşta Araplar kaleye girmeyi başardı ve çok ganimet elde etti. Cerrah bu şehirlerin nüfusunu Azerbaycan topraklarına, özellikle de Hazarların yaşadığı köylerin bulunduğu Gebele bölgesine nakletti. Göç öncesinde ise büyük katliam yaşanmış ve Cerrah çocuk, kadın demeden birçok insanı ırmakta boğdurmıştır.²¹⁷ Araplar, Hazarlardan birçok esir aldı. Belencer'den sonra Cerrah'ın ordusu Kafkasya Hunlarının başkenti Vabandar (Varaçan) şehrini aldı.²¹⁸

Varaçan'da 40.000 Türk hanesi vardı ve bu ordu Kağanlık topraklarında birkaç sefer daha yaptıktan sonra Hazarların büyük bir ordu topladığını haberini alınca Şeki'ye doğru çekildi. 726'da Halife Hişam Cerrah'ı görevden aldı ve kardeşi Mesleme bin

²¹³Bakıhanov, 2010, **a.g.k.**, s. 59-60

²¹⁴Mes'ûdî, 2004, **a.g.k.**, s. 67

²¹⁵Bünyadov, 2007, **a.g.k.**, s. 138

²¹⁶Özcan, 2019, **a.g.k.**, s. 138-140

²¹⁷Taberî, IV, **a.g.k.**, s. 348-349; Özcan, 2019, **a.g.k.**, s. 144

²¹⁸M. Artamonov (1962). *Istoriya Hazar*, Izdatelstvo Gosudarstvennogo Ermitaja, Leningrad, s. 207-208

Abdölmelik Ermeniyye ve Azerbaycan'ın hâkimi olarak atadı. Haris bin Amr ve Said gibi komutanlar bu sırada Deryal ve Derbend üzerine sefere başladılar.²¹⁹ Arapların idaresine daha çok araziyi katmak için girişimlerde bulundular. Hazarlar ise yalnızca Arap orduları Kağanlığın bir az daha içlerine doğru yürüdükçe belirmekte ve düşmanı geri püskürtmekteydiler.²²⁰ Bu durum ise aynı kendilerinden önce bölgede mevcut olmuş Hun ve Göktürk Kağanlıkları gibi bozkır devleti olmalarından kaynaklanmaktadı.

Bu sırada sefer için hazırlanan Hazarlar 726 yılında Hazarlar Kağan'ın oğlunun komutasında Azerbaycan'a bir saldırı daha yaptılar. Azerbaycan'a doğru yürüdüler ve oradaki bazı şehirleri kuşattılar. Bu sefer de Arap ordusu onlara saldırdı. Hazarlar engellendi, yenildiler ve geri çekilmek zorunda kaldıkları ve Aras'ın diğer tarafına döndüler.²²¹

728'de Mesleme bin Abdölmelik Azerbaycan'dan Hazarlara iki kez saldırdı. Kağanlık topraklarına baskın düzenledi, bu seferde bizzat Hazar Kağanıyla karşılaşan Araplar hava koşulları da zorlaşınca bir netice almadan geri çekildiler. 730'da Hişam, Mesleme'yi geri çağırdı ve Cerrah'ı yeniden Ermeniyye ve Azerbaycan'ın idaresi için atadı. Yine kısa süre sonra Arap birlikleri Kuzeye doğru saldırmaya başladı.²²²

Bundan tahminen 1 sene sonra Barsbek komutasındaki 300.000 kişilik Hazar ve Türk ordusu²²³ 730 yılında Araplara karşı taarruza geçerek Derbend, Deryal ve diğer geçitlerden Azerbaycan topraklarına girdi. Cerrah ise birliklerini bu sırada Balakan ve Berde de bulundururken kendisi de Şeki'de istirahate çekilmişti. Barsbek komutasındaki Hazarlar ise artık güneye ilerlemekte Varsan'ı da alarak Erdebil'e ulaşmaktaydılar.²²⁴

Hazarlar, Arap birliklerinin yerini bir Gürcü prensinden öğrendi. Aras kıyısındaki Varsan'da iki ordu karşı karşıya geldi. Araplar, Hazarların üstün güçlerinin baskısı altında Erdebil'e çekildiler. Burada, Savalan dağının yakınında, aralarında bir gün ve bir gece süren büyük bir savaş çıktı. Araplar tamamen yenildi, kaçmaya çalışan Cerrah kafası

²¹⁹K. A. Brook (2018). *The Jews of Khazaria*, Rowman & Littlefield, Newyork, s. 112

²²⁰Özcan, 2019, **a.g.k.**, s. 149

²²¹Özcan, 2019, **a.g.k.**, s. 150

²²²Kagankatvaçi, 1861, **a.g.k.**, s. 207-210; Belâzurî, 2013, **a.g.k.**, s.297; Tecimer, 2019, **a.g.k.**, s. 40; Özcan, 2019, **a.g.k.**, s. 151-152

²²³Gevonda, 1962, **a.g.k.**, s. 71-74; Taberî, IV, **a.g.k.**, s. 351; N. Velihanlı (2016). *Azerbaycan VII-XII esrlerde: tarix, menbeler, şerhler*, Bakı, s. 163

²²⁴Mamedova 1986, **a.g.k.**, s. 100; Tecimer, 2019, **a.g.k.**, s. 47; Özcan, 2019, **a.g.k.**, s. 153

kesilerek öldürüldü. Uzun bir kuşatmadan sonra Hazarlar Erdebil'i aldılar. Hazarlar ülkenin şehirlerini ve kalelerini arka arkaya ele geçirerek Diyarbakır ve Musul'a ulaştı.²²⁵

Gevond, Hazar akımına ilişkin şu bilgiyi verir: “*Onlar Hun yurdu, Derbend geçidi, Maskutlar'ın yurdu üzerinden Paytakaran (Beylagan) ülkesine baskın düzenlediler. Aras Nehri'ni geçerek İran'ı (Azerbaycan), Artavet'i (Erdebil), Atşi Baguan, Spatar Perozu ve Ormizd Peroz'u yok ettiler*”.²²⁶ Hazarların ise bu sırada daha güneye ilerleyeceği, Şeki'ye giderek bu sefer kendilerinin aynı yerde dinleneceği veya Gence civarlarına çekileceği kendi ellerindeydi.

Hazarların böylesine hızlı bir saldırısı, Halife ve saray mensuplarının kafasını büyük ölçüde karıştırdı. Hişam, Arap birliklerinin başkomutanı olarak Said bin Amr'ı atadı ve hemen 30.000 kişilik bir orduyla Hazarlara karşı yola çıktı. Harcamaları için halifeden 100.000 dirhem aldı. Araplar, Van Gölü yakınlarındaki Hilat şehrinin surlarının önünde Hazarlarla karşılaştılar.²²⁷ Araplar şehre saldırdı ve devamında Berde'ye saldırdıklarında yol üzerindeki bütün kaleleri yerle bir ettiler.²²⁸

Berde'de kasaba halkına bir konuşma yapan Said, onları Hazarlardan beklenen büyük tehlike karşısında birleşmeye çağırdı. Özellikle Arran başkentinin zengin sakinlerine seslendi ve para vermede cimri olmamalarını istedi.²²⁹

Hazarlar, Barsbek komutasındaki 100.000 kişilik bir orduyu Said'in ordusunun üzerine gönderdi. Beylagan yakınlarında ırmak kıyısında meydana gelen çatışmalar sonucunda Hazarlar yenildiler ve geri çekildiler. Araplar, Hazarlara karşı büyük bir zafer kazandılar ve pek çok ganimet ele geçirdiler. Hazar Kağanı ve çevresi tüm bunlar olurken şaşkınlık içindeydi ve Barsbek kendisi de ordusuna hitabında bu kadar zaferden sonra az sayılı bir Arap ordusuna yeniliyorsa her türlü ölümü hak ettiğini söylemiştir.²³⁰

Said ise tüm bunlar yaşanırken Mesleme ile arasında olan rekabetten dolayı suçsuz olduğu halde hapsedildi ve Mesleme Ermeniye ve Azerbaycan'ı idare etmek için atandı. Hazarlara karşı bir saldırı başlatan Mesleme kışa yakın Derbend'e ulaştı. Devamında ise

²²⁵Taberî, IV, a.g.k., s. 351-352; A. N. Kurat (1949). “Abu Muhammad Ahmad Bin Asam Al-Kufinin Kitab Al-Futuh'u”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt 7, Sayı 2, s. 264

²²⁶Gevonda, 1962, a.g.k., s. 72

²²⁷Taberî, IV, a.g.k., s. 352-354

²²⁸Gevonda, 1962, a.g.k., s. 72

²²⁹Bakıhanov, 2010, a.g.k., s. 60-62

²³⁰Özcan, 2019, a.g.k., s. 162-164

Belencer'e kadar ilerledi. Bu sırada Said'in hapis haberini alan halife onun hemen hapisten çıkarılmasını emretti.²³¹

Ertesi yıl 733'te Araplar, Hişam'ın Cezire, Azerbaycan ve Ermeniyye kadılığına atadığı Mervan bin Muhammed komutasındaki orduyla Hazarlara saldırdı. Mervan'ın karargâhı Kazah idi ve buradan Berde'ye ve Tiflis'e kolaylıkla kısa süre içinde ulaşmak mümkündü. 736 yılında Mervan buradan ilerleyerek Hazarlarında Azerbaycan'a inerken kullandıkları Deryal Geçidi²³² yoluyla Hazarların ülkesine saldırdı ve ordunun diğer kısmına Derbend'den saldırma emri verdi. Arap orduları direnişle karşılaşsa da bu onlar için geçilmeyecek kadar zor bir direniş olmadı ve nihayetinde Semender'e ulaştıklarında Kağan kuzeye ilerleyerek Slavlardan yardım almak ve kendisini kurtarmak için sefere çıktı. Bu sırada arkasında ülkeyi savunmak için bıraktığı 40 binlik ordu da Araplara engel olmayınca Kağan kuzeye gitmenin pek mantıklı olmadığını anlayarak Mervan'a elçiler gönderdi ve sulh teklif etti.²³³ Belazuri'ye göre ise Arapların gücünden korkan Kağan barış istedi ve Mervan esir aldığı Hazarları Samur ile Şabran arasındaki ovaya Lakslar vilayetine yerleştirdi.²³⁴

Gevond, Varçan şehrini alan Mervan'n büyük ganimetler elde ettiğini ve Hunların (Hazar) ülkesinden şanlı bir zaferle döndüğünü ve Mervan'ın hükümdarı Hişam'a Berde'ye ulaştıktan sonra ganimetin bir kısmını ve esirlerden de gönderdiğini belirtir.²³⁵ Bunun devamında ise Kağan Müslüman oldu ve Mervan Şirvan hükümdarına İslam ordusu Hazar topraklarına saldırdığında ordunun önünde gitmesini ve bu ordu oradan döndüğünde onu izleyerek dönmesini emretti.²³⁶ Kafkas halkları bu savaş sonrasında da yine Hazarlara yönelik bir tutum sergilemekteydiler ve bu sebeple 740 yılında Araplar yine Lezgileri ve bölgenin diğer halklarını kendilerine bağlamak için sefere çıktı.²³⁷ Her durumda Kafkasya'nın Araplar açısından güvenli bir bölge olması yine de Hazarlarla yapılan barışın devamlılığına bağlıydı ve bu barış durumu değişecek Hazarlar yine ordularını toparlayacaklardı.

²³¹Özcan, 2019, **a.g.k.**, s. 165-168

²³²Mroveli, 1979, **a.g.k.**, s. 25

²³³Özcan, 2019, **a.g.k.**, s. 180-184

²³⁴Brook, 2018, **a.g.k.**, s. 161

²³⁵Gevonda, 1962, **a.g.k.**, s. 80-82

²³⁶Belâzuri, 2013, **a.g.k.**, s. 238-239

²³⁷Özcan, 2019, **a.g.k.**, s. 190-191

2.4. Azerbaycan'da Hazar-Abbasi Mücadeleleri

Abbasilere kadar Arapların Doğuda ve Kuzeyde verdikleri savaşların neticeleri farklı olmuştur. Doğuda yapılan savaşlarda daha kolay yerleşerek, askeri merkezler kurabiliyorlardıysa aynısını Kuzeyde yani Azerbaycan'da yapmayı başaramamışlardı. Zaferler ve zaman zaman üstünlük kurmalarına rağmen bunların uzun sürmediğini görmekteyiz.

Yalnızca sonraki yirmi yıl boyunca Hazarlar, Emevi hanedanının devrilmesine kadar Arap kontrolü altında kalmıştır. Abbasiler iktidara gelince, Hazarlar hilafet olaylarından istifade ederek, başkentlerinde halifeliğin temsilcilerini öldürttüler ve bir süre bağımsız oldular. Doğu Roma'nın, Güney Kafkasya'daki askeri ve diplomatik faaliyetlerini güçlendirmek için Hilafet içindeki iç çekişmeler işine gelmişti.

Abbasilerin iktidarı kendi ellerinde bulundurmasıyla ilk başta izledikleri siyaset tarzı genel olarak barışçıl olmuştur. Yani Hazarlar ile ilk başta bir sorun yaşamadıklarına şahit olmamızın sebebi kendi iç meselelerinde halletmeleri gereken durumlarla ilgiliydi. Olayları daha kontrol edilebilir hale getirdikçe fetih hareketlerine yönelik politikaları da değişecekti.

Doğu Roma, Güney Kafkasya'daki askeri ve diplomatik faaliyetlerini güçlendirmek için Hilafet içindeki iç çekişmelerden yararlanmayı amaçlıyordu. Halife Mansur (754-775) iktidara gelir gelmez, Araplar Doğu Roma'ya karşı derhal karşı önlemler aldılar, Mansur halife olunca Yezid'i Azerbaycan ve Ermeniyeye hükümdarı olarak atamıştı. Aynı zamanda Deryal'da askeri garnizon yerleştirmişti.²³⁸

Barışa yönelik adımlardan biri olan Halife Mansur'un Hazar Türkleri ile barışın korunmasına özellikle önem vermesi ve bu amaçla Yezid'e bu konuda daha hassas davranmasını söylemesini örnek gösterebiliriz. Hazar Kağanı ile gerek olursa akrabalık ilişkileri kurmasını gibi konularda da adım atılmasını belirtmişti. Yezid bu amaçla Hazar Kağanı'na halifenin isteğine uygun olarak isteğini iletmış ve Kağan'a kızıyla evlenmek istediğini belirtmişti.²³⁹ Kağan da onun, kızı Katun²⁴⁰ (Hatun) ile evlenme isteğini kabul

²³⁸Özcan, 2019, **a.g.k.**, s. 196-199

²³⁹Velihanlı, 2016, **a.g.k.**, s. 55

²⁴⁰Gevonda, 1962, **a.g.k.**, s. 92

etmiştir. Hazar Kağanı Türk gelenekleri uygun olarak kızının çeyizine oldukça değerli hediyeler ve eşyalar yüklemiştir.²⁴¹

Kağan'la yapılan bu yakın ilişkiler sonrasında Kağan'ın kızının doğum sırasında ölmesi iki devlet arasında sorunlar meydana gelmesine sebep olmuştur. Hazar Kağanı'nın kulağına Arapların bunu bilerek yaptığı haberlerinin gelmesi onun gazabına sebep olmuştur.²⁴² Devamında ise Hazarlar bu olayın intikam almak amacı ile Arap hâkimiyetinde olan topraklara saldırdılar. Kağan güçlü bir ordu topladı, onu Katrilteber soyundan kumandan olan Astarhan el-Harezmi'ye emanet etti ve Yezid'in yönettiği topraklara gönderdi. Hazarlar büyük Kura Nehri'nin kuzeyine dağıldılar Kekar, Gala, Ostani Marzpanyan, Haband, Gelave, Şeki, Biyes, Heni, Kambeçan ve vilayetleri ve Balasakan bozkırlarını ele geçirdiler. Bununla yetinmediler ve Gürcistan topraklarını da aynı şekilde yağmaladılar ve çok ganimetle merkezlerine döndüler.²⁴³

Yakubi ve Taberî Hazarların bu saldırısının 763-764 yıllarında da devam ettiğini kaydetmektedir. Taberî'nin verdiği bilgiye göre bu saldırıların devamında Hazarlar tekrar Güney Kafkasya'yı işgal ettiler. Astarhan el-Harezmi'nin Türk birlikleriyle Güney Kafkasya'ya inerek seferlere devam etmesini de belirtmemiz gerek. Savaş zamanı Müslümanlardan ve Zimmilerden birçok esir aldılar ve Tiflis'i harap ettiler. Harb bin Abdullah er Ravendi Emevi ordularının önünde Hazarlarla savaştı. Harb bu savaşta öldürüldü ve Araplar kaçtı. Ertesi yıl ise Mansur, komutanını öldüren ve Tiflis'i yağmalayan Hazarların üzerine Humayda bin Kahtab'ı gönderdi, ancak Hazarlarla karşılaşmadan geri döndü. Daha sonra Hazarlar VIII. yüzyılın sonlarına kadar yaptıkları akınlarla Güney Kafkasya'yı rahatsız etmediler.²⁴⁴

797'de Halife Harun er-Reşid (786-809), Said bin Kuteybe'yi Ermeniyye ve Azerbaycan'ın idare edicisi tayin etti. O da görev süresine yerel yöneticilere hakaret ederek başladı ve Azerbaycan'da isyanlara neden oldu. Derbend komutanı Necm bin Haşim idi. Said, Necm'e kaledeki komutanlardan birinin görevden alınmasını ve başka bir komutan atanmasını emretti. Ancak Necm bu emri reddettiğinden Said onu itaatsizlik ettiği için öldürdü. O sırada Necm'in oğlu Hayyun bin Necm, Said'in Derbend

²⁴¹M. Çoğ (2007). "Emeviler ve Abbasiler Dönemi Hazar-Arap İlişkileri", *Türkoloji Araştırmaları*, Cild 2, Bahar, s. 157-158

²⁴²Kurat, 1949, **a.g.k.**, s. 266; Belâzurî, 2013, **a.g.k.**, s. 240-241

²⁴³Kurat, 1949, **a.g.k.**, s. 266-269

²⁴⁴Özcan, 2019, **a.g.k.**, s. 202-206

temsilcisini öldürdü ve halifeye karşı bir isyan çıkardı. Hazar Kağanı ile sohbete girdi ve Kağan yardımına gelerek büyük bir orduyla Müslümanlara saldırdı, onları katletti ve çok sayıda esir aldı. 100.000'den fazla kişiden oluşan Hazar ordusu, küçük Arap gruplarının direnişini kırarak Azerbaycan topraklarında ilerledi ve kısa sürede içerisinde Kura Nehri kıyılarına ulaştı. Yukarıdaki bilgilerden de anlaşılıyor ki bu savaşlar genelde Kura ve Aras Nehirleri civarında yer almıştır. Hazarlar, yakalanan esirlerle birlikte yerlerine döndüler. Bu kez Albanya'da 70 gün kaldılar. Hazarların yanlarında 100.000'den fazla esir aldıkları kaydedilmektedir ve bu sayı her dönem için büyük rakamdır.²⁴⁵

Hazarlar Azerbaycan'a en az yüz yıl hükmettiler. Yüz yıl boyunca Azerbaycan, her zaman Hazarların egemenliği altında olmamasına rağmen ülke üzerindeki kontrolleri ve saldırıları neredeyse kesintisizdi. Ülkeyi sürekli bir gerilim içinde tuttular ve ülkeye ağır vergiler koydular. Bazı araştırmacılar Hazarların Güney Kafkasya'daki etkisinin VIII. yüzyıla kadar sürdüğünü söylese de Hazarların Azerbaycan topraklarına daha VIII. yüzyılın sonlarında, yani 796 veya 799'da saldırdıkları bilinmektedir.²⁴⁶ Şunu da söylememiz gerekir ki bu dönemde Hazarların başkentin adı ise İtil idi.

Hazar Kağanlığının seferleri zamanı bulundukları coğrafyanın etnik zenginliğinden kaynaklanarak farklı etniklere mensup kişiler ordularında bulunmaktaydı ki bunlar arasında en yoğun olanları yine bulundukları coğrafya sebebiyle Türklerdi. Özellikle Harezmliilerin de başarıları es geçilemez. 864 yılında Kafkasya'daki Müslüman vilayetlerine saldıran Hazar Kağanlığının ordusunun başında duran komutan Harezmliydi.²⁴⁷

Hazarların Araplarla çok daha sonra savaştığı bilgisi de vardır ve 10. yüzyıldan kalma bir Yahudi belgesinde Araplarla savaşan halklar arasında hala Hazarların adı geçmekteydi.²⁴⁸ Hazar kralı Yusuf'un Kordova halifesi III. Abdurrahman'ın (912-961) Yahudi asilzadesi Hasday bin Şaprut'a (912-961) yazdığı cevap mektubunda dönemle ilgili ilginç bilgiler içermektedir. Hilafetinin kuzey sınırlarında Rusların ve diğer halkların

²⁴⁵Y. A. Pahomov (1923). *Kratkiy Kurs İstorii Azerbaydjana*, Izdatelstvo: Bakin. Otd. Nar. Obrazovaniya, Baku, s. 13-14

²⁴⁶S. Schechter (1912). "An Unknown Khazar Document", *The Jewish Quarterly Review*, 1912, s. 219; P. Kokovtsev (1913). *Noviy Yevreyskiy Dokument o Hazarah i Hazaro-Russko-Vizantiyskih Otnosheniyah v X veke*, Sankt-Peterburg, Senatskaya Tipografiya, s. 16

²⁴⁷Bartold, 2004, **a.g.k.**, s. 57

²⁴⁸P. Kokovtsev, 1913, **a.g.k.**, s. 15-16

Güney Kafkasya üzerinden saldırılarının engellenmesinde Hazarların büyük rolü olduğunu belirten Kağan Yusuf şöyle yazıyordu:

*“İrmağın (İtil Nehri) ağzını koruyorum ve gemilerle gelen Rusların İsmailoğullarının Araplarına saldırmak için denizi geçmesine izin vermiyorum ve Arapların tüm düşmanlarına izin vermiyorum. Derbende karadan yaklaşmak için onlarla savaş halindeyim, eğer onları bir saat bırakırsam, İsmail oğullarının Bağdat’a kadar bütün memleketini helak edecekler.”*²⁴⁹

Hazar Kağanlığının yıkılmasıyla (965) ve daha sonra Hazar Kağanlığının bünyesinde bulunun Hazarlarla birlikte diğer Türk topluluklarının da bir kısmı Azerbaycan’a diğer kısmı da Doğu Avrupa’ya göç ettiler. Hazarların devamı olarak Kıpçaklar da bu yolu izlediler.²⁵⁰ Yukarıdaki bölümlerde Azerbaycan’da Türk varlığıyla ilgili kısımlarda Hazarların yerleşimleriyle ilgili bilgiler verildi.

Hazarların Azerbaycan’a yerleşimi Hazar Kağanlığının yalnızca kuruluşuyla değil yıkılışıyla da gerçekleşmesi sebebiyle Azerbaycan’a Hazar Ülkesi tabirlerinin kullanılması şaşırtıcı değildir. Bu sebeptendir ki İbn Hurdazbih kendi kayıtlarında Azerbaycan’dan bahsederken *“Arran (Azerbaycan), Curzan (Gürcistan), Sisecan bölgeleri Hazar topraklarıdır”* demiştir.²⁵¹ Bununla birlikte Hazarlarla uzun süre Azerbaycan için mücadele eden Araplar için ise söyleye biliriz ki İslam’ın başlangıcında herhangi bir Arap kabilesinin Azerbaycan’a göç ettiğine dair herhangi bir bilgiye Arap tarihçilerinin hiçbirinde rastlanamamıştır. Bu durum bize, o dönemde Araplar için yeni olan bu ülkelerdeki durumlarının güçlü olmadığını ve sebeple de buralara yerleşemediklerini gösteriyor. Bu ise bize bu ülkelere nüfusun nakledilmesi ve yerleştirilmesi konusunun tartışılmayacağını iddia etmemiz için bir neden veriyor.

Arapların işgal edilen ülkelere göçü ve bu ülkelerdeki iskânları ancak bu ülkelerin tamamen işgal edilmesinden ve yeni ele geçirilen topraklarda Arap gücünün güçlenmesinden sonra başlamıştır. Emevi halifeleri Azerbaycan’daki ilk Arap kolonilerine toprak vererek aynı anda iki amaca ulaşmış oldular. Birincisi hazineyi emekli maaşı ödeme masrafından kurtardılar, ikincisi yeni fethedilen vilayetlerde Arapların

²⁴⁹Artamonov, 1962, **a.g.k.**, s. 262-285

²⁵⁰Heyet, 2004, **a.g.k.**, s. 10

²⁵¹İbn Hurdazbih, 2008, **a.g.k.**, s. 106

gücünü güçlendirdiler. Ancak daha önce göç edenler sadece bireylerken, kısa süre sonra bütün kabileler yeni topraklara taşınmaya başladı.

Arap kabilelerini Azerbaycan'a taşıma konusunda ise durum farklıydı. Bu ülkenin topraklarına giren Arap orduları burada Hristiyanlarla karşılaştı. Arapların onlarla ilişkileri bambaşka bir şekilde kurulmuştu. Ayrıca Araplar Azerbaycan'ı işgal ettiklerinde ülkeyi kontrolleri altında tutmuşlar ve güçlü düşmanları olan Hazarlarla karşı karşıya kalmışlardır.

Yüz yıldan fazla süren Arap-Hazar savaşları, Arapları hâkimiyetlerini pekiştirmek için müstahkem kasaba ve şehirlere ciddi bir ilgi göstermeye zorladı. Araplar, Azerbaycan'ın stratejik açıdan önemli tüm noktalarında garnizonlarla, askeri yerleşimler kurmaya başladılar. Bu garnizonların bakımı, yerel halk üzerinde ağır bir yükü. Halifeden maaş almayan birlikler toplandı. Bütün Arap aşireti birlikleri bu yerlere yerleştiler ve yerel halkın en iyi yerlerini topraklarını aldılar ve aşiret büyüklerini müstahkem yerleri kendilerine vermeye zorladılar. O kimselerin kadınlarını ve çocuklarını onlara karşı gelmesinler diye rehin aldılar.²⁵²

Arap tarihçileri de Azerbaycan topraklarını işgal eden Arapların bu toprakları askerlerine verdiğini doğrulamaktadır. Belazuri, Arapların Derbend'i aldıktan hemen sonra bu şehrin Hilafetin kuzey sınırlarında bir anahtar olarak önemli konumuna dikkat çektiklerini belirtir. Bu nedenle Araplar, Halifelik topraklarını Hazarların saldırısından koruyabilen çok güçlü bir garnizonu Derbend'de tuttular. Bunun için Mesleme Suriye halkından yirmi dört bin askeri Derbend şehrine naklettirdi ve onlara belli bir maaş verdi.²⁵³

Emevi hanedanının düşüşünden sonra, son Emevi halifelerinin yüksek tuttuğu ve güvendiği kuzey kabilelerinin ayrıcalıkları hızla ortadan kalkmaya başladı. Güneydeki Arap aşiretlerine güvenen Abbasiler, yavaş yavaş kuzeydeki aşiretleri Azerbaycan ve Azerbaycan'daki yerleşim yerlerinden çıkarmaya başladılar. Azerbaycan'ın ilk Yezid bin Hatem Mukallabi, Arapları Azerbaycan'a nakletmeye başladı. Azerbaycan'a ilk Arap göçleri de genellikle Yemenden olmuştur.²⁵⁴

²⁵²Kagankatvaçi, 1861, **a.g.k.**, s. 140-145

²⁵³V. V. Bartold (1924). *Mesto Prikaspiyskih Oblastey v İstorii Musulmanskogo Mira*, Baku, s. 27

²⁵⁴A. Gurbanov (2007). "Abbâsiler Dönemine Kadar Azerbaycan'ın Siyasî Tarihine Genel Bir Bakış (10-132/632-750)", *İstem Dergisi*, s. 128-129

Azerbaycan'a yerleşen kuzey kabileleri, yeni hanedanın temsilcilerini düşmanlıkla karşıladı. Yerinden edilenlerin çoğu, Emevilerin destekçileri oldukları için Abbasi yetkililerinin temsilcilerini tanımayı reddetti. Berde, Gebele, Derbend ve Azerbaycan'ın diğer birçok bölgeleri muhtemeldir ki direnişin yoğun olan yerlerindendi. Çünkü kuzeyin önemli merkezleriydi ve burada Hüsrev'in yaptırdığı müstahkem kaleler vardı. Orada yaşayan halka Hazarların İslam topraklarına geçebilecekleri yolları korumaları talimatı verildi.

Harun er-Raşid döneminde Azerbaycan'a göç akışı keskin bir şekilde azaldı. Bize göre bu grup Azerbaycan'a göç eden ve Berde bölgesine yerleşen son Arap grubuydu, o sırada Berde Mezyedi emirlerinin ikametgâhıydı, çünkü Harun er Reşid döneminde başlayan Hurremi isyanı Memun döneminde en yüksek noktasına, Arap Yarımadası'nın tamamına ve daha birçok ülkeye ulaştı. Kaynaklarda Berde dışında, Beylegan, Derbend, Şamahı gibi şehirlerinde Arapların Azerbaycan'da yerleştiği yerler olarak bilinmektedir. Hilafetten ayrılma, Arapların Güney Kafkasya'ya göçünü etkiledi ve tamamen durdurdu. Rabatlar, başta ana ticaret yolları olmak üzere en önemli askerî-stratejik ve ekonomik yollar üzerinde inşa edilmiş şehirlerde, kalelerde ve yerleşim yerlerinde bulunuyordu. Bu alanlar, dönüşen ve yer değiştiren Arap topluluklarının yurdu olmuştur. Azerbaycan'ın varlığı ve Arap dilinin yaygınlaşması, Azerbaycan nüfusunun Araplaşmasına neden olmadı mı? Bu muhtemelen esas olarak Arapların ve Azerbaycan halkının farklı dinlerden olması gerçeğiyle engellendi.²⁵⁵ Selçukluların bölgeye gelmesiyle de Azerbaycan'da Araplar yerel halkları asimilasyona maruz bırakmadan kendileri Türkleşmeye tabi tutulmuşlardır.

Azerbaycan'da Araplar, Arap kültür merkezleriyle bağlarını kopardıktan sonra, yavaş yavaş ana dillerini ve geleneklerini unutmaya başlamış, yerel Türk halkının dilini konuşmaya başlamış, onlarla kaynaşmış, onların yaşam tarzını, giyimini, beslenmesini, ikametgâhını örnek almış ve birçok şeyiyle Türklere benzemiştir. Günümüzde Azerbaycan'da etnik olarak Arap dilini konuşan kısmın olmaması da bununla ilgilidir. Bu yakınlaşmada İslam dininin yardımı küçük değildi. Araplar yerel halkla o kadar karıştı ki, artık Azerbaycan'da Arapça konuşan yerleşim yeri kalmadı. Azerbaycan'a yerleşen Arapların ne zaman anadillerini konuşmayı bıraktıkları ise belli değildir. Bu durumda Arapların Azerbaycan'da tamamen kaynayıp karışmalarının böylece günümüze kadar

²⁵⁵Bünyadov, 2007, **a.g.k.**, s. 222-224

ulaşamamalarının kendilerinden önce bölgede olan ve kendilerinden sonra bölgeye gelen Türk göçlerinin etkisiyle olduğunu söyleyebiliriz.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. HAZARLAR DÖNEMİNDE AZERBAYCAN'DA SOSYO EKONOMİK DURUM, DİN, İDARİ YAPISI VE ŞEHİRLER

3.1. Azerbaycan'da Sosyo Ekonomik Durum

Kaynaklarda Azerbaycan hakkında çok az bilgi bulunduğu için bu dönemde ülkenin iç yaşamını anlatmak savaş ve barış gibi konuların incelemesinin tersine daha zordur. Güney Azerbaycan, Sasani imparatorluğunun bir parçası olduğu için, coğrafyanın tüm ekonomik ve siyasi hayatı merkezi şah iktidarına bağlıydı. Kuzey Azerbaycan'a yani Aras Nehrinin kuzeyindeki topraklara gelince, yukarıda bahsettiğimiz bölümde Sasani - Hazar ve devamında Hazar - Araplar savaşları sebebiyle Azerbaycan'da durumlar bu dönemde karışık olduğu için vergi durumları değişmekteydi.

Bilindiği gibi Sasaniler, imparatorluğa dâhil olan halkların siyasi bağımsızlığını yok etmeye çalışmışlardır. Bu maksatla Sasani Şahları, kendilerine bağlı olan memleketlerin valileri arasından naipler atamışlar ve bütün idari, adli ve askerî yetkiler ellerinde olmuştur. Ülkeyi yöneten Sasanilerin devlet sistemi ve ülkenin içyapısı hakkında bilgi, Arap yazarların Arap Hilafetinin faaliyetlerini anlatırken getirdikleri referanslardan, eserlerindeki malzemeden elde edilebilir. Aynı durum Doğu Roma ve Ermeni kaynakları için de geçerlidir. Ancak bu bilgilerin tamamına yakını sadece genel hatlarıyla verilmektedir.

Azerbaycan Sasani İmparatorluğu'nun bir parçası olduğu için toprak mülkiyeti, arazi kullanımı, vergi sistemi vb. imparatorluğun diğer bölgelerindekiyle hemen hemen aynıydı. Sadece Şah'a bağlı olan Kuzey Azerbaycan'ın kendi ekonomik sistemi vardı ve Sasani'dekinin aksine Azerbaycan'da asıl rolü Hristiyan kilisesi oynuyordu. Yani ülkenin durumu komşu olduğu Gürcistan'la hemen hemen aynıydı.

Sasanilerin, Arapların ve Hazarların baskılara maruz kalmalarına rağmen yarı bağımlı Alban devleti, üretim gücünü arttırmış, ekonomisinde ve kültüründe olumlu gelişmeler yaşanmıştır. Azerbaycan'daki iyi sulama sistemi sayesinde, Kura Nehri kıyısındaki arazi çok iyi tahıl ve meyve bahçeleri mahsulü vermekteydi. Geniş arazilere üzüm bağları dikildi, yağlı tohumlar ve dut ağaçları dikildi, dut ağaçları dokumacılığın

gelişmesine yardımcı oldu. Nüfus ayrıca sığır yetiştiriciliği ve balıkçılıkla da uğraşıyordu. Yani kısaca Azerbaycan için bu kadar mücadelelerin verilmesi şaşırtıcı değildi.

Moisey Kalankatuklu, Azerbaycan topraklarının bereketi ve yer altı kaynakları hakkında şunları söylüyor:

“Yüksek Kafkas dağları arasında yer alan Albanya ülkesi, birçok doğal kaynak bakımından dolu ve zengindir. Ülkenin ortasında büyük Kura Nehri sessizce akar, irili ufaklı balık getirip suyunu Hazar Denizi’ne döküyor. Çevresindeki çöllerde bol tahıl ve buğday, yağ ve tuz, ipek ve pamuk ve çok sayıda zeytin ağacı var. Dağlarda altın, gümüş, bakır ve aşı boyası çıkarılıyor. Vahşi hayvanlar arasında aslanlar, leoparlar var, birçok kuş arasında kartallar, şahinler vb. var. Albanya’nın başkenti büyük Partav’dır (Berde)”.²⁵⁶

Kaynaklara göre Azerbaycan’da pamuk ekimi asırlık bir geçmişe sahiptir. Pamuk tarlaları iyi sulanan Şirvan, Mil ve Muğan yörelerindeydi. VII. yüzyılda Azerbaycan’ın sayısız miktarda pamuk ürettiği açıkça belirtilmektedir.²⁵⁷ Azerbaycan’da madencilik endüstrisinin varlığı, ilgili metal işçiliğinin gelişimini teşvik etti. Ülkede altın, gümüş, demir cevheri ve bakır madenciliği konusunda yetenekli birçok zanaatkâr vardı.²⁵⁸

Moisey Kalankatuklu tarafından anlatılan Cavanşir’in dönemi, Azerbaycan’ın VI. yüzyılın sonları ve VII. yüzyılın başlarındaki sosyal yapısının feodalizm özelliklerine sahip olduğunu varsaymak için sebep verir. Arran adlı ve bazen Azerbaycan coğrafyasının bir parçası olarak gösterilen tüm bu ülkeye sahip olan hükümdar, aynı zamanda ipek hiyerarşisinin en tepesinde yer alıyordu. Bu ülkenin hükümdarı olan Cavanşir öldüğünde, bir varis atamadı, ancak mülkünü, Girdiman vilayetini oğulları arasında paylaştırdı, oğlunun her birine servet ve unvan verdi ve her birine kendi bölgesini tahsis etti.²⁵⁹

Ülkenin hükümdarı, aynı zamanda Azerbaycan askerî birliklerinin başkomutanıydı. Ayrıca her zaman yanında olan özel bir askerî müfrezesi vardı. Ondan sonra en önemli

²⁵⁶Kagankatvaçi, 1861, **a.g.k.**, s. 5-6

²⁵⁷M. Horenatsi (1877). *Armyanskaya Geografiya VII Veka po Rozhdestvu Hristovu*, Mesto İzdaniya: Sankt-Peterburg, s. 50-52

²⁵⁸Kagankatvaçi, 1861, **a.g.k.**, s. 131

²⁵⁹Kagankatvaçi, 1861, **a.g.k.**, s. 120-170

toprak sahibi Alban Kilisesi idi. Kilise-manastır toprakları genellikle hükümdarın, prenslerin, feodal beylerin ve onların aile üyelerinin yeminleri ve bağışları pahasına, bazen bireysel varlıklı köylülerin pahasına ve ayrıca köylülerin satın alınması veya ele geçirilmesi sonucunda genişletildi.

Azerbaycan'a Arap saldırısının arifesinde, bağışlar ve yeminlerle zenginleşen kilise, toprağı ellerinde tutmak için sözde feodal beyler ve prenslerle açık bir mücadele başlattı. Zaman zaman bu mücadele, yeni topraklar elde etmek ve siyasi gücü ele geçirmek için yarışanlar arasında silahlı çatışma biçimini aldı. Zaten V. yüzyılda, Vaçe'nin hükümdarlığı sırasında, ilk meyveler, harman yerinde harmanlanan tahıl, tarladan ve ahırlarda hasat, tüm evcil hayvanlar ayrıca kiliseye adandı.²⁶⁰

Kilise hayvanları, özellikle de atları isteyerek satın almaktaydı. Bu durum öncelikle soylular ile ilgiliydi. Özgür bir adam ve kraliyet ailesinin bir üyesi, ruhunun sevinci uğruna kiliseye kendi elleriyle eyerlenmiş ve yıkanmış bir at ve başka ne isterse vermekteydi. Bu adam sağlığında vermemişse, ailesi vefatından sonra vermekteydi.²⁶¹

Kilisenin adak olarak at edinme girişimi, Kafkas halklarının törenlerinde ve dinî ayinlerinde atın önemli bir rol oynamasıyla açıklanır. Muhtemelen bu, Hristiyanlığın başlangıcında bu dine giren pagan geleneğinin bir kalıntısıdır.

Kilisenin başında sınırsız yetkiye sahip olan Katolikos bulunuyordu. Prense itaat etmeyi reddedebilirdi ve onun adı genellikle prensin adından önce anılırdı. Katolikos, ülkedeki tüm prensleri itaat etmeye zorlayabilecek tek güçtü. Katolikos'un kararlarına uymayan şehzadeler lanetlenir, hatta yok edilirdi.²⁶²

Arran (Alban) Kilisesi kısa sürede o kadar güçlü ve bağımsız hale geldi ki, yönetici prensler ve onların feodal beyleri, toprak satıldığında veya mirasçılara miras bırakıldığında, hangi toprağın hangi kiliseye ait olduğunu, yani feodal olup olmadığını göstermeleri istendi. İstese de istemese de arazinin bir kısmını kiliseye adanmaları gerekiyordu yoksa lanetleneceklerdi.²⁶³

²⁶⁰Kagankatvaçi, 1861, **a.g.k.**, s.15

²⁶¹Kagankatvaçi, 1861, **a.g.k.**, s. 66

²⁶²Kagankatvaçi, 1861, **a.g.k.**, s. 170-190

²⁶³Kagankatvaçi, 1861, **a.g.k.**, s. 251

Tüm Azerbaycan piskoposluklara bölündü. Piskoposlara ek olarak, din adamları arasında bilgili ilahiyatçılar, rahipler, diyakozlar ve keşişler de vardı. Bunlar, Katolikos'un etrafında toplanan insanlardı. Piskoposlar gerçek ruhani prenslerdi ve büyük güçleri vardı. Bunlardan bazıları sapkın bir mezhep veya başka nedenlerle Katolikos'a itaatsizlik ederse, Katolikos onları elinde tutmak için güç kullanırdı. Kuzey Azerbaycan'da soylular, askerler ve atlılar gibi nüfus sınıfları vardı. Güney Azerbaycan'da da soylular aynı kategoriyi oluşturuyordu. Ülkenin hem kuzeyinde hem de güneyinde, bu nüfus kategorileri, hükümdarın veya prensin gücünün desteği ve omurgasıydı ve hizmetleri karşılığında onlardan şartlı olarak toprak aldılar. Aynı zamanda Kuzey veya Güney Azerbaycan'da ruhani olmayan feodal beylerin yararına nüfusa uygulanan vergilerin miktarı hakkında da şimdiye kadar hiçbir kaynakta bilgi bulunamamıştır. Sasani hazinesinin yararına, merzbanlar bu ülkelerden haraç (arazi vergisi, haraç), gizit (hayat vergisi, cizye) ve diğer vergileri topladılar. Bu vergilerin ve harçların Azerbaycan'da para olarak mı yoksa ürün olarak mı alındığını söylemek zor. Sasani döneminde ülkedeki daimi ve seyyar darphaneler ülkenin her iki bölgesi için de para basıyordu ve bu da gösteriyor ki Arap istilasından itibaren ülkeden hem ürün hem de para olarak vergiler alınıyordu.²⁶⁴

3.2. Azerbaycan'da Din

Bu dönemde Hazarların bulunduğu coğrafyanın etnik unsurundan ve konumundan da kaynaklanarak birçok din bulunuyordu. Ancak Hazarlar VIII. yüzyıl sonu ile IX. yüzyıl başlarında bu dinler arasından semavi din olan Museviliği benimsediler. Hazar ülkesinde Müslümanlık ve Hristiyanlık da bilinmekteydi ve muhtemelen de yaygındı. Çünkü bu ülkelerden yukarıda bahsettiğimiz Kafkas Albanya'sı Hristiyandı. Aynı zamanda bazı Hazar tebaası hâlâ kendi atalarının ve akraba olduğu diğer Türk topluluklarında olduğu gibi geleneksel Asya kültlerine inanıyordu.²⁶⁵

Yani Museviliğe geçiş aslında Hazarların yönetici sınıfıyla daha çok ilgiliydi. Azerbaycan'da ise Hazar Kağanlığında bulunan Hristiyanların bir kısmı ve başka inançlara sahip olan halklar bulunmaktaydı ki onların da yaşamında bir süre sonra ciddi değişiklikler yaşanmıştır. Bu dönemde İslam dini Arap saldırılarıyla önemli konuma

²⁶⁴Bünyadov, 2007, a.g.k., s. 85-89

²⁶⁵Findley, 2006, a.g.k., s. 66

gelmiştir. Diğer dinler arasında ise muhtemelen yine Tengri İnancı vardı. Bu da yine zaman zaman Azerbaycan’a gelmiş eski bozkır kavimleriyle, Hunlar, Bulgarlar, Suvarlarla ilgiliydi.

Araplar tarafından fethedilmeden önce Azerbaycan’da bulunan topluluklar sürekli Doğu Roma-Sasani savaşları, Hazarlar ve diğer göçebe halkların akınları sonucu hangi safta yer alacaklarını şaşırılmışlardır. Savaşlar, ülkelerin üretim güçlerini tüketerek ekonominin çökmesine neden olmuştur. Bu nedenle halk, Arapların Azerbaycan’a gelişini yıllarca süren baskı ve ıstıraptan kurtulmanın bir yolu olarak gördü. Araplar zamanında köylüler eskisinden biraz daha iyi yaşamaya başladılar çünkü Araplar sadece vergi topladılar, bu ülkelerin iç yaşamına karışmadılar. Halkın dinî inançlarında ve dinî ritüelleri gerçekleştirmelerinde onlara özgürlük verdiler.²⁶⁶ Aynısını Hazarlar için de düşünebiliriz. Çünkü Türk devletlerinde de tarih boyunca aldığı yerlerde halkların diniyle ilgili baskı söz konusu olmamıştır. Arapların döneminde bahsettiğimiz bu kısmen iyi durumlar ise Emeviler döneminden itibaren tamamen kötüye doğru değişecekti.

Çoğunluğu göçebe olan Araplar henüz yeni dini (İslam’ı) gerektiği gibi öğrenmedikleri için daha önce Azerbaycan halkını İslam’ı kabul etmeye zorlamadılar, tabii ki yeni dini kabul etmek isteyenlere de engel olmadılar. Bu durum ise özellikle Azerbaycan için geçerliydi, çünkü nüfusunun bir kısmı Hristiyan, “*Kitap Ehli*” idi. Ülkenin güney kısmına gelince, burada İslam dini, Sasani devletinin dinini (Zerdüştlük) bastırmıştır. Ateşe tapanlar ve Mecusiler (müşrikler), “*Kitap Ehli*” olmadıkları için zulme uğradılar. Azerbaycan köylü-feodalleri atalarının dinini savunmaya çalışsalar da, eski ayrıcalıklarını korumak için ülkede iktidarı ele geçiren Araplarla işbirliği yapmalarının yeterli olduğunu çok geçmeden anladılar. Bu nedenle, Azerbaycan’ın feodal aristokrasisinin İslam’ı kabul etme süreci çok hızlı sona erdi, çünkü Abbasilerin iktidara gelmesinden sadece yüz yıl sonra İslam, Zerdüştlüğü tamamen bastırdı diyebiliriz.²⁶⁷

Azerbaycan’da sadece Arap birliklerinin ve yetkililerin ulaşamadığı dağlık bölgeleri ve yine muhtemelen bozkır kökenli kalkların nüfusu eski dinlere inanmaya devam etti, çünkü İbn Haldun’un çok konuşulan görüşüne göre Araplar dağlık bölgelere baskın yapma eğiliminde değillerdi, çünkü vahşetlerinden mahrum kalan bu halk, savaş

²⁶⁶N. V. Pigulevskaya (1948). “K Voprosu ob Obşçestvennyh Otnoşeniyah na Blizhnem Vostoke Pered Arabskim Zavoyevaniyem”, *Vestnik Leningradskogo Universiteta*, s. 67-68

²⁶⁷Y. A. Belyayev (1957). *Musulmanskoye Sektantstvo*, Izdatelstvo Vostochnoy Literatury, s. 17

becerileri nedeniyle ovalarda yaşayanlardan farklıydılar. Bu yüzden dağlık bölgelerde bu hedefe ulaşmak kolay değildi ama ovalara durmadan seferler yapmaktaydılar.

Ancak belirtmek gerekir ki, Arapların Azerbaycan’da “*Kitap Ehli*” olanlara karşı yumuşak davranmalarının nedeni aynı zamanda, Doğu Roma İmparatorluğu ile mücadelede askerî harekât sahası olan Güney Kafkasya eyaletlerinin stratejik önemini çok iyi anlamalarıdır. Bu nedenle Arapların Güney Kafkasya halkına neden bu kadar dostane davrandıkları anlaşılabilir.

Kuzey Azerbaycan’da İslam, önceki Hristiyan dinini bastırmaya ve ortadan kaldırmaya başladı. Ancak burada İslamlaşma süreci Güney Azerbaycan’a göre daha uzun sürdü. Azerbaycan’da İslam, ilk olarak Araplara itaat eden yerel soylular tarafından çok fazla direnç göstermeden kabul edildi.²⁶⁸ Çünkü prensler Arapları kişisel anlaşmazlıklarını çözmeye yardım etmeye çağırdı. Ayrıca Azerbaycan soyluları tarafından İslam’ın benimsenmesi, maddi çıkarlar nedeniyle ve esas olarak Arapların soyluların mülkiyet haklarını olduğu gibi tutmaları ve onları cizye ödemekten muaf tutmaları içindi. Bilindiği gibi cizye şu esasa göre toplanıyordu: “*Devletin durumundan, zenginin malından, fakirin fakir halinden.* V. V. Bartold, *Hristiyanlıktan farklı olarak İslam’ın bireysel misyonerler kullanmadığını ve sadece işgal yoluyla yayıldığını, Müslüman topraklarının sınırları ile İslam’ın yayılma sınırlarının örtüştüğünü söylemektedir.*”²⁶⁹

Azerbaycan’da bulunan halkların kendileri için yeni olan bu dini hangi oranda kabul ettiğiyle ilgili kaynaklarda aydınlatıcı bilgiler bulunmamaktadır. Halifeler, Arap ailelerini Azerbaycan topraklarına yerleştirmeleri aslında Azerbaycan’ı yalnızca yönetmek istemedikleri aynı zamanda dinî açıdan da bağlar kurmaya çalışmalarıyla da açıklanabilir.

Bu nedenle, Arapların boyunduruk altına aldığı halkların, Arapların zulmünden şikâyet etmek için ciddi bir nedenleri olmadığı açıktır. Diğer inançlara mensup olanlar eski dinlerini değiştiremezlerdi, ancak bu durumda haraca ek olarak cizye ödemek zorunda kalıyorlardı ve Araplar, tebaalarının ruhlarını kurtarmak ile hiç ilgilenmiyorlardı. Ancak vergiler zamanında ve doğru ödenmediğinde ve eski dini inancı savunma bahanesi

²⁶⁸A. Y. Yakubovski (1937). *Irak na Grani VIII—IX vv. (Çerty Sotsialnogo Stroya Halifata Pri Abbasidah)*, *Trudy Instituta Vostokovedeniya XXIV*, Izdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Moskva, Leningrad, s. 41

²⁶⁹Bartold, 1924, **a.g.k.**, s. 45

siyasi ve millî emelleri örten ve gizleyen bir peçe işlevi gördüğünde, yani olay büyüdüğünde ve açık bir hal aldığında. Arap yönetici çevrelerine karşı ayaklanan Araplar, cezai tedbirlere başvurdu.

Halife I. Ömer'in farklı bir dinden olanlar hakkındaki aşağılayıcı hükümleri, onların önceki dini inançlarında kalabilecekleri, ancak ait olduklarının bir işareti olarak boyunlarına kurşundan bir rozet takmayı hatırlamaları gerektiği anlamına gelir.

Zerdüş din adamları, Arap istilasından sonra ülkedeki hâkim konumlarını kaybetmelerine rağmen, yerel halk üzerindeki etkilerini kaybetmediler. Bu husus özellikle Azerbaycan ve İran'ın diğer vilayetlerinin, dağlık bölgelerin (Deylam, Gilan, Taberistan) nüfusu için geçerlidir, çünkü bu yerlerde hâkim olan din, Araplara karşı ayaklanmalar sırasında nüfusu birleştirmiştir. Azerbaycan'ın dağlık bölgelerinin nüfusu, diğer bölgelerden ayrılmış olması nedeniyle uzun süre bağımsız bir siyasi yaşam sürmeye devam etti.

Azerbaycan'da boyun eğdirdikleri halkın kültürüne saygıyla yanaşmayan Araplar, Azerbaycan'a İslam dini ve kendi dillerinden başka bir şey getirmedi. Ayrıca Araplar, özellikle Araplardan önceki devlet mekanizmasının iyi kurulmuş olması nedeniyle, bu ülkelerde kendilerinden önce var olan kural ve gelenekleri kendi ihtiyaçlarına göre uyarlamaya başladılar.²⁷⁰

Sasani ve Doğu Roma'nın siyasi mekanizması, Arap halifeliğinin baskısına dayanamadı. Çünkü bu mekanizmalar uzun süredir içten yozlaşmıştı. Ancak hem Sasani hem de Doğu Roma'nın manevi güçleri kitleler halinde yaşamaya devam etti. Yani bu dönemde görüldüğü üzere Araplar karşısında dayanmayı başaran siyasi güçler arasından başarılı olanı Hazarlar olmuştur.

VIII. yüzyılın başlarına doğru İslam, Azerbaycan'da hâkim din haline geldi. Azerbaycan'da üst sınıf insanlar İslam'ı önce ve tereddüt etmeden kabul ettiler, çünkü böyle yaparak ayrıcalıklı konumlarını kaybetmediler.²⁷¹ Yeni din, tüccarlar ve zanaatkârlar arasında başarılı oldu çünkü Arap yönetici çevreleri, tüccar sınıfına ve zanaatkârlara büyük tavizler vererek onların faaliyetlerini kolaylaştırdı ve böylece genişletti. Köylüler İslam dinini kabul ederek her şeyden önce can üzerindeki çok ağır

²⁷⁰K. A. İnostrantsev (1909). *Sasanidskiye Etyudi*, Sankt-Peterburg, s. 1-2

²⁷¹V. V. Bartold (1923). *K İstorii Krestyanskih Dvizheniy V Persii*, Iz Dalekogo i Blizkogo Proşlogo, s. 57

vergiden kurtulmaya çalıştılar, çünkü Hilafette bu vergi Sasani veya Doğu Roma hazinesine verilen vergilerden daha hafif ve azdı. Ayrıca, bir köylü Müslüman olduğunda, Halife I. Ömer'in kanununa göre, hazineden belli bir süre için yıllık para ödülü bile alıyordu.²⁷²

İslam'ın yayılmasıyla birlikte Azerbaycan güzel sanatların uygulama alanı daralmaktadır. Burada İslam öncesi dönem sanatında Hristiyan sanatı geniş yer tutan dinî resim ve heykelcilik tamamen ortadan kalkmaktadır. Ancak Müslüman ilahiyatçılar, onuncu yüzyıla kadar din dışı görsel sanatların peşinden gitmediler.

Ortodoks kilisenin prenslerinin üstünlüğü ve baskısı, yerel Alban din adamlarını çileden çıkardı ve kızdırmaktaydı. Ancak Ermeni Gregoryen Kilisesi, Alban Kilisesi'ne zulmedilmesinde ve bağımsızlık hakkının kısıtlanmasında özel bir rol oynadı. Ermeni Katolikliği her zaman Alban Kilisesi'ne karşı önceliğini ve üstünlüğünü iddia etti. Yüzyıllardır Ermeni ve Alban din adamları arasında bir mücadele vardı.²⁷³

Ermeni Kilisesi Alban Kilisesi'ne karşı yüzyıllardır mücadele vermekteydi. Alban din adamları kendi Kiliselerinin bağımsızlığını, başka hiçbir Kiliseye ve özellikle Ermeni Kilisesi'ne bağlı olmaksızın savunmak için seslerini duyurmaktaydılar. Alban Katolikosu'nun, Azerbaycan'a komşu beyliklerin piskoposlarına el koyma ve ona bağlı (örneğin, Sunik)²⁷⁴ bu pozisyonda onları onaylama hakkına sahip olmasına rağmen, Ermeni Katolikosu, Alban Katolikosu'nun bu hakkını görmezden gelmekteydi. Örneğin Sebeos, Ermeniyeye'de olan isyandan ve Sasani merzbanı Sur'un 577'de öldürülmesinden önce bile Sunik ülkesinin hükümdarı Vagai ayaklandı ve Ermeniyeye'den ayrıldı ve Sasani şahı Hosrov'dan divan nakletmesini istedi. Sunik arazisinin Dvin'den Paytakaran'a (Beylagan) kendi şehirlerine taşınması ve kendi şehirlerindeki Atropatena (Güney Azerbaycan) sınırlarına dâhil edilmesi ve Ermeniyeye isminin kendilerinden alınması için bu emir yerine getirildi.²⁷⁵

IX. ve X. yüzyıllara ait Arap yazarların verdiği bilgilerde Azerbaycan'a dair birçok bilgi bulunsa da ne etnik ne de siyasi olarak Ermeniyeye veya onun bir parçası olduğuyla

²⁷²Bünyadov, 2007, **a.g.k.**, s. 115

²⁷³E. Özdaşlı (2016). "Alban Kültür Mirası Üzerine İnşa Edilmiş Tarih: Ermenilerin Hristiyanlığı Kabul Etmiş "İlk Devlet" Oldukları Miti Üzerine Bir Araştırma", *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, C. 21, S. 2, s. 560-562

²⁷⁴Kagankatvaçi, 1861, **a.g.k.**, s. 10

²⁷⁵Sebeosa, 1939, **a.g.k.**, s. 28-30

ilgili bilgiler bulunmamaktadır. Bunu aynı zamanda Hazarların saldırıları zamanı da yakın coğrafyalara saldırıp biriyle barış, diğeriyle savaş yaptığı bilgilerden de aslında o dönemde Azerbaycan ve Ermeniyye'nin birbirlerinde bağımsız araziler olduğunu görebiliriz.²⁷⁶ Tabi ki burada yapılan dini ayinlerde kullanılan, ya da yazı dilinde kullanılan dilden Alban dili olarak bahsetsek bile bu dilin Türk kökenli mi, yerel Kafkas dillerinden mi olduğunu bilmiyoruz. Coğrafyanın karışık bir etnik nüfusa ve özellikle Hazarlar öncesinde de birçok Türk kavminin göçüne şahit olduğunu bu sebeple belirtmemiz gerekir. Aynı zamanda coğrafyaya gelen Türkler dışında yerli Türkler olduğu fikrini savunan araştırmacıların fikirlerini de esas alırsak konunun araştırılmaya ihtiyaç duyan tarafları çoktur diyebiliriz.

VIII. yüzyılın başında Ermeniyye Katalikosu Katolik İlya, halife Abdülmelik'e (685-705) Albanların hilafete karşı Doğu Roma ile ittifak yaptıklarını bildirdi. Ardından Abdülmelik, Arapların askeri ve siyasi gücünü gerekçe göstererek Alban Katalikosu'nu İlya'ya boyun eğdirdi. Ermeniyye, Azerbaycan ve İberya (Gürcistan) topraklarının Suriye ve Arap kaynaklarında "*Arminia*" olarak adlandırılması, yalnızca idari birlik ve Ermeniyye Katolikliğinin iddialarına sempati duyan Ermeniyye'li rahiplerin Hilafetteki yakınlığı anlamına geliyordu.²⁷⁷ Araplar, Alban Kilisesi'nin Doğu Roma'dan yardım ummasını ve buna bel bağlamasını beğenmediler. Bu nedenle Araplar, Ermeniyye Katolik Kilisesi'nin isteklerini hevesle kabul etmekteydiler, yani Doğu Roma'nın Güney Kafkasya'daki çıkarlarını baltaladılar ve Gregoryen rahiplerden yardım aldılar. Aynıısı Hazarlar için geçerli değildi ve onlar sefer yapacakları yerdeki halklarla bu tür eylemlere girmemekteydiler. Muhtemelen bu onların yaşam tarzları ve Araplar gibi semavi dine mensup olmadıklarından bu dinler arasındaki alakayı önemsememelerinden de kaynaklanmaktadır.

Azerbaycan yarı bağımsız statüsünü kaybederek tamamen Arap egemenliğine girdi. Daha sonra Ermeniyye kilisesi, Alban din adamlarını mevzilerinden uzaklaştırdı ve Arapların ulaşamayacağı ülkenin dağlık bölgelerinde yaşayan Albanları katı bir şekilde Gregoryen Kilisesine bağlamaya başladı. Ermeniyye din adamları, yerel halk arasında Alban Kilisesi'nin otoritesini yavaş yavaş baltaladılar ve Arap yöneticilerin eliyle Albanların tüm edebi anıtlarını yok ettiler ve en azından onlara Alban kültürünü

²⁷⁶Bünyadov, 2007, **a.g.k.**, s. 119-120

²⁷⁷Kagankatvaçi, 1861, **a.g.k.**, s. 237

hatırlatabilecek her şeyi yok ettirdiler.²⁷⁸ Kısaca günümüzde Azerbaycan coğrafyasının da zaman zaman bir parçası olarak gösterilen Albanya'da Ermenileştirme bu şekilde güneyden gelen Arap birliklerinin yardımıyla gerçekleşmiştir.²⁷⁹

A. Şanidze, VII. ve IX. yüzyıllarda Albanların, İberia (Gürcistan) ve Ermeniyeye ile birlikte Kafkasya'nın siyasi ve kültürel yaşamının tüm alanlarına aktif olarak katıldıklarını göstermektedir.²⁸⁰ Muhtemel birçok eserler yani Alban dilindeki metinler günümüze ulaşmadan iz bırakmadan kaybolmuştur. Bunda Alban Kilisesi'nin tüm haklarını şiddet yoluyla gasp eden Gregoryen Katolikliğinin Alban karşıtı politikası da etkili olmuştur. Yani Hazarların sefer yaptığı dönemlerde Albanlar yalnızca savaşlardan yorgun düşmemiş bununla birlikte Ermeniyeye'nin Araplarla birliği sonucu Azerbaycan'da yaşayan Türk tayfalarıyla birlikte birçok halk zarar görmüştür.

I. Petruşevski haklı olarak Albanya'daki Ermeni Kilisesi'nin ülkenin Ermenileştirilmesinde bir araç olduğuna işaret ediyor. Kilisenin bu rolü özellikle VIII. yüzyılın başından itibaren, yani Arap halifesi Nersesi'nin yardımıyla belirginleşiyor.²⁸¹

Böylece Ermeni Kilisesi, yalnızca yabancı Arapların yardımıyla Albanya'nın tüm kiliselerinde barış sağladı.²⁸² Ermeni Katolikliği ne zaman Azerbaycan'da kendi niyetleri için halkı zor duruma soktuğunda halk isyan ederse her zaman haç bayrağıyla yabancı Arapların yardımına başvurduğunu söyleyebiliriz. Bu durum Albanya ve onun bir parçası olan Karabağ'da bulunan Türk boylarının ve diğer halkların asimilasyonuna zemin hazırlamaktaydı.

3.3. Azerbaycan'ın İdari Yapısı ve Şehirleri

Daha önce de belirtildiği gibi, Arap işgalinden sonra Azerbaycan'daki idari yapı Sasani döneminde olduğu gibi kaldı. Sasaniler ve Doğu Roma İmparatorluğu gibi bir devlet teşkilatına sahip olmayan Araplar, çaresizlik içinde Azerbaycan var olan yönetim kurallarını kabul ettiler.

²⁷⁸M. Ormanian (1913). *Armianskaya Çerkov; Yeyo İstoriya, Uçeniye, Upravleniye, Vnutrenniy Stroy, Liturgiya, Literatura, yeyo Nastoyaçeye*, Per: Runt. B, Izdatelstvo: A.M. Budagov, Moskva, s. 45, 118

²⁷⁹İ. P. Petruşevski (1930). *O Dohristianskih Verovaniyah Krestyan Nagornogo Karabah*, Baku, s. 13

²⁸⁰İ. Abuladze, A. Şanidze (1938). *Novootkritiy Alfavit Kavkazskih Albantsev*, Akademii Nauk SSSR, Tiflis, s. 3

²⁸¹Petruşevski, 1930, **a.g.k.**, s. 8

²⁸²Kagankatvaçi, 1861, **a.g.k.**, s. 247

Arap Hilafetinde ilk başta beş vilayet vardı. Birincisi Hicaz, Yemen, Arap Yarımadası toprakları, Suriye, Lübnan ve Ürdün, ikincisi ise Mısır'dı. Üçüncü eyalet iki Irak'tan oluşuyordu eski Babil'in Arap Irak'ı ve Asur, diğeri de İran Irak'ı. Azerbaycan, Gürcistan'ın bir bölümü, Ermeniyeye, Cezayir eyaleti ve Küçük Asya topraklarının bir bölümü birlikte dördüncü eyalet oldu. Beşinci eyalet, Kuzey Afrika ve Endülüs'ü içeriyordu. Arap işgalinin arifesinde idari bir birim olan Azerbaycan toprakları Hemedan ve Zencan'dan Derbend'e kadar uzanıyordu.²⁸³

O şehrin duvarlarındaki Pehlevi yazıtları Azerbaycan'ın, Sasani döneminde Zencan'dan Azerbaycan'ın kuzey sınırı olan Derbend'e kadar uzandığını söylemektedir ve bu yazıtlar 553 yılında Azerbaycan'da Sasani merzbanı Barzini tarafından hazırlanmıştır.²⁸⁴

Arap saldırısı sırasında Azerbaycan ile Gürcistan'ın bir bölümü Hazarların elindeydi. Azerbaycan'ın işgalinden sonra bu ülkelerin toprakları esas itibarıyla değişmeden kalmış, sadece bu toprakların idari adı değişmiştir. Örneğin İbnül Fakih diyor ki: “*Azerbaycan toprağı Berde topraklarından Zencan topraklarına kadardır. Varsan Azerbaycan'ın son noktasıdır. Azerbaycan'ın sınırı Aras nehrine kadardır*”. Ancak Araplar genellikle üç ülkeyi Azerbaycan, Arran ve Ermeniyeye'yi tek bir idari birimde birleştirerek, “*Azerbaycan*” olarak adlandırılan bir genel valilik oluşturdu. Bu durumda Azerbaycan, güneyinde Hemedan ve kuzeyinde Derbend bulunan birçok ülkenin mücadelesine şahit olmuş büyük bir ülkeydi.²⁸⁵ Yani yukarıdaki Arran'la ilgili verdiğimiz bilgilerde de belirttiğimiz gibi Arran zaten Kuzey Azerbaycan'ın içinde belirli bir bölgenin adıydı Azerbaycan'ın tamamını kapsamıyordu. Bazen Azerbaycan'dan ayrı bazen de onun bir parçası olarak gösterilmiştir.

“*Hudûdü'l-âlem*” yazarı da Azerbaycan, Arran ve Ermeniyeye'yi tek ülke olarak anıyor.²⁸⁶ Bu üç ülkeyi de tek bir isimle “*İklim-i Raheb*” olarak adlandırmaktadır. Arap işgalinden önce Azerbaycan coğrafyasının başkent konumunda olan şehri Erdebil'di ve Sasani valisinin ikametgâhı da burada bulunuyordu. Hürremi harekâtının da Arap seferlerine karşı bura da başlaması şehrin stratejik açıklayan hususlardan biridir.

²⁸³Bünyadov, 2007, **a.g.k.**, s. 178

²⁸⁴Y. A. Pahomov (1929). *Pehleviyskiye Nadpisi Derbenda*, Baku, s. 29

²⁸⁵Bünyadov, 2007, **a.g.k.**, s. 179

²⁸⁶Minorsky, 1937, **a.g.k.**, s. 29

Arran Arsak, Şeki eyaleti ve Sünik'i içeriyordu. Mirze Camal Cavanşir, “*Karabağ eyaleti, Arran ülkesinin bir parçasıdır ve bu ülke, Kura ve Aras nehirleri arasındaki eyaletleri ve toprakları ve bu topraklardaki Gence, Nahçıvan, Ordubad, Berde ve Beylagan şehirlerini içeriyordu*” demektedir.²⁸⁷

Kaynaklarda şehirler hakkında ciddi bilgilerin bulunmaması nedeniyle Azerbaycan'da ortaçağ feodal şehirlerinin oluşum nedenleri ve koşulları ve gelişimleri henüz aydınlatılmamıştır. Azerbaycan şehirlerinin ülkenin ekonomik sistemindeki rolü, iç yaşamı, yapısı, şehir nüfusunun farklı katmanlarının karşılıklı ilişkileri ve buna benzer birtakım sorunlar yeterince araştırılmamıştır.

Azerbaycan şehirleri aynı zamanda arkeolojik olarak yeterince çalışılmamıştır. Azerbaycan'ın ortaçağ şehirlerinin yeri hakkında hâlâ bir harita bulunmamaktadır. Azerbaycan topraklarındaki antik kent kalıntılarında çok az kazı çalışması yapılmıştır. Arkeologlar, yazılı kaynaklardan bilinen Azerbaycan şehirlerinin çoğunun sadece bilimsel olarak incelenmediğini, aynı zamanda kayıt altına alınmadığını ve yerlerinin belirlenmediğini göstermektedir.²⁸⁸ Bu şehirler ticaret yollarından uzakta bulunan kapalı zanaat ve ticaret merkezleridir. Şeki, Gebele, Amaras, Şemkir, Nahçıvan, Erdebil, Girdiman bu şehirlerdendir. Bu şehirler aynı zamanda kaleydi çünkü çok sayıda askerî birlik vardı.

Arap işgali başladığında, Azerbaycan geçmişte kale şehirleri olan bir dizi ünlü şehir olduğunu not edebiliriz. Örneğin; Erdebil, Berde, Beylagan, Gebele, Şemkir, Derbend, Çoga, Nahçıvan, Şabran, Şamahı, Kazaka ve diğerleri. Azerbaycan'ın bazı şehirlerinin ihtişamı ve stratejik önemi, bu şehirlerin etrafına inşa edilmiş çit ve kule kalıntılarından açıkça görülmektedir. Hemen hemen tüm çitler ve kuleler yontulmuş iri taşlardan, çekirdekleri ise pişmiş kare tuğlalardan yapılmıştır. Günümüze kadar çoğu ayakta kaldığından buna canlı olarak şahit olmak mümkündür.

Orta Çağ'da ülkenin siyasi ve ekonomik hayatında önemli rol oynayan Azerbaycan şehirlerinin diğer ülkelerin feodal şehirleri gibi birdenbire ortaya çıkmadığı açıktır. Bu tür şehirlerin oluşumu için ekonomik koşullar, Orta Çağ'ın başında meydana geldi. Ancak o dönemin tüm yerleşim yerleri büyük bir feodal şehir düzeyine çıkamadı. Orta Çağ'ın

²⁸⁷Garabaği Mirza Camal Cavanşir (1959). *Garabağ Tarihi*, Azerbaycan SSR Elmler Akademiyası Neşriyyatı, Bakı, s. 6

²⁸⁸Kagankatvaçi, 1861, **a.g.k.**, s. 100-130

başında, kentsel çiftliklerin genel gelişimi, bunların ortaçağ feodal şehirlerine dönüşmesine zemin hazırladı. Erken Orta Çağ arkeolojik anıtlarının incelenmesi bu açıdan çok önemlidir.

Azerbaycan'ın arkeoloji haritasında hala tanımlanmamış yerleri gösteren birçok nokta var. Bunun ana nedeni, Azerbaycan'daki ortaçağ anıtlarının arkeolojik açıdan düzensiz incelenmesidir. Bireysel tesadüfi buluntular dikkate alınmazsa, Orta Çağ'ın başlangıcına ait anıtlar yakın zamana kadar ciddi ve düzenli bir şekilde incelenmemiş ve bu amaçla hiçbir kazı maalesef ki yapılmamıştır ve günümüzde de yapılmamaktadır.

VI. yüzyılın sonu VII. yüzyılın başlarında Azerbaycan'da birçok yeni şehir inşa edildi ve mevcut şehirler güçlendirildi. Bunun nedeni, her şeyden önce, bu ülkelerdeki üretici güçlerin daha da artmasıydı. Şehirlerin ticaret ve sanatın merkezi haline gelmesi, ürünlere olan talebin artması, ülkenin doğal kaynaklarının daha fazla kullanılması Moisey Kalankatuklu'nun da onayladığı gibiydi.²⁸⁹ Azerbaycan'ın Araplar tarafından işgalinden önce ve Arap hâkimiyeti döneminde bu ülkelerden geçen ticaret yolları birinci derecede önemliydi.

Azerbaycan'ın başkentinin Berde ile birlikte Gence, Şemkir, Derbend, Erdebil, Şabran ve diğer şehirler uluslararası ticaret hayatında Ermeniye şehirlerinden daha önemli rol oynamaktaydı.²⁹⁰

Arap hâkimiyeti döneminde Azerbaycan şehirleri ekonomik olarak gelişmiştir. Güney Kafkasya'nın bu bölgesinde, yeni şehirlerin kurulmasının ve Berde'nin hızla gelişmesinin nedeni, esas olarak Kuzey Kafkasya, Volga ve Don Nehri havzalarındaki halklarla ticari ilişkilerin hızla gelişmesiydi bu yön, Azerbaycan ticari ilişkilerin gelişmesinde ana faktörler arasında başta gelenler arasındaydı.²⁹¹

Azerbaycan şehirleri, zengin pazarları ve yerel zanaatkârların çeşitli ürünleri ile ticaret faaliyetine katılarak Hilafet döneminde kuzeydoğu Avrupa ülkeleri arasındaki ticaretin gelişmesine katkıda bulunmuştur. Kentlerde çanak çömlekçilik, demircilik, ayakkabıcılık, dericilik, terzilik, madeni kaplar, altın ve gümüş eşyalar, çeşitli dokumalar vb. gibi Orta Çağ'da bilinen tüm sanatlar vardı. Sanatlar özellikle Azerbaycan'ın belirli

²⁸⁹Kagankatvaçi, 1861, **a.g.k.**, s. 5

²⁹⁰Yakov Amazaspoviç Manandyan (1954). *O Torgovle i Gorodah Armenii v Svyazi s Mirovoy Torgovley Drevnih Vremen*, Izd.-vo Yerevanskogo Universiteta, Yerevan, s.198

²⁹¹Pahomov, 1929, **a.g.k.**, s.13

şehirlerinde gelişmişti. Çünkü kaynakların da belirttiği gibi, Araplar İslam öncesi dönemde Hristiyan ve Yahudilerden oluşan zanaatkârlardan nefret ediyorlardı. Ülkenin işgalinden sonra Hristiyanlar inşaat, terzilik, ayakkabıcılık ve diğer işlerde çalıştılar. Ressamlar, tabakçılar, demirciler Yahudilerdendi. Bu dönemin kentlerinde yaşayan nüfusun etnik bileşimi oldukça karışıktı. Bu şehirlerde yerlilerin yanı sıra diğer halklar da vardı.²⁹²

Ticaret ve sanatla uğraşan şehirlerin yerel nüfusu, genellikle tamamen ticari nedenlerle İslam'a döndü. Azerbaycan şehirlerinde diğer dinlere karışmama vakaları vardı yani kilise yanında cami de bulunabilirdi ve bu neredeyse tüm Arap yazarları tarafından bahsedilmektedir.

Bu ülkeden geçen Arap tüccarların yanı sıra Azerbaycanlı tüccarlar da Volga'ya çıkarak kuzeye, Bulgarların yanına gittiler. Bulgarlar ve Burtaslılardan Azerbaycan'ın ve tüm Hilafet pazarlarına kadar samur, sincap ve tilki kürkü, kürk şapkalar, oklar, balık tutkalı, kılıçlar, zırhlar, Slav köleleri, bakır, balmumu vb. geliyordu.²⁹³ Araplar, Doğu Romalıların Karadeniz üzerinden geçen ana ticaret yollarını bozmuş ve bu yolları doğuya, Hazar Denizi'ne kaydırmıştı. Bu, Hazar Denizi çevresindeki şehirlerin güçlü bir şekilde gelişmesine yol açtı. Araplar, o zamana kadar Doğu Roma'nın elinde olan Hazar Denizi ve Volga ticaret yolunu kontrol etmeye başladılar.²⁹⁴

Arapların askerî politikası, Tiflis'ten Derbend'e kadar kuzeyde geniş bir alanı ellerinde tutmasıyla başarılı olan büyük güney-kuzey ticaret yolunun yan tarafını korumayı amaçlıyordu. Azerbaycan o dönemde ünlü olan dokuma ürünler ihraç ediliyordu. Bu şehir tekstil işletmelerinin ürünlerinin dağıtım noktası olduğu için bu mallar Derbend üzerinden farklı ülkelere gidiyordu. Azerbaycan, Halifelğin tüm pazarlarında büyük talep gören boya ve safran ihracatçısı olarak da ünlüydü. Azerbaycan ve Halifelik tarihinde çok önemli rol oynayan Hilafetin bu bölgesindeki en önemli şehir yukarıda da bahsedildiği gibi yine Berde şehriydi. Bartold, Berde'nin Güney Kafkasya'daki Arap operasyonlarının merkezi ve tüm ticaret yollarının kesişme noktası,

²⁹²Bünyadov, 2007, **a.g.k.**, s. 193

²⁹³Andrey Petroviç Kovalevskiy (1956). *Kniga Ahmeda Ibn-Fadlana o Yego Puteşestvii na Volgu v 921-922 gg*, Izd-vo. Harkovskogo Gos. Universiteta im. A. M. Gorkogo, Harkov, s. 125-137

²⁹⁴Boris Nikolaeviç Zahoder (1955). "Iz İstorii Volzhsko-Kaspiyskih Svyazey Drevney Rusi", *Sovetskoye Vostokovedeniye*, s. 110-114

kuzeyle transit ticaretin merkezi olduğunu göstermiştir.²⁹⁵ M. Kalankatuklu'ya göre bu şehir, Sasani şahı Peroz'un emriyle Alban hükümdarı Vaçe tarafından yaptırılmıştır.²⁹⁶ Diğer bir şehir ise Arap yazarlara göre Azerbaycan'ın en büyük şehirlerinden olan Erdebil'di.²⁹⁷ Azerbaycan coğrafyasının bulunduğu konumu sebebiyle şehirleri de büyük öneme sahipti.

Emeviler döneminde Araplar Azerbaycan'ın iç işlerine pek karışmamışlar ve ülkeden vergi toplamakla yetinmişlerdi. 752 yılında Abbasiler döneminde Alban prenslerinin elinden alınan Berde, Arran eyaletinin başkenti ve o zamandan beri şehir tamamen Arapların kontrolü altına girdi.²⁹⁸ Berde'nin Sasani dönemindeki büyüklüğü hakkında M. Kalankatuklu'nun verdiği yazılı bilgiler dışında bu şehrin hayatı hakkında başka bir detaya sahip değiliz. Araplar döneminde kentten sadece toprak altındaki binaların temelleri kalmıştır. Azerbaycan'da girişimlerini Hristiyan din adamlarının yardımıyla yürüten Araplar, bu yardımdan yararlanma ihtiyacının ortadan kalktığını gördüklerinde artık din adamlarını önemsemediler.

²⁹⁵Vasiliy Vladimiroviç Bartold (1903). *Istoriko-Geografičeskiy Obzor Irana*, Izdatelstvo: Tip. V. Kirşbauma, Sankt-Petesburg, s.151

²⁹⁶Kagankatvaçi, 1861, **a.g.k.**, s. 140-145

²⁹⁷Minorsky, 1937, **a.g.k.**, s 142-155

²⁹⁸Y. A. Pahomov (1959). *Monety Azerbaydjana*, Akademii Nauk Azerbaydjana, Baku, s. 60

SONUÇ

Hazarların daha Kağanlık dönemine geçmeden önce bile Azerbaycan coğrafyasına indiklerini anlaşılmaktadır. Özellikle Suvarların Sasaniler'e karşı savaşlarda zayıflayarak yorgun düşmesiyle ve devamında Göktürk Kağanlığının da zayıflamasıyla Hazarlar Kağanlık olarak bölgenin önemli gücü haline gelerek diğer Türk topluluklarını da kendine bağladı. Devamında ise kendilerinden önce mevcut olmuş Kafkasya'ya ulaşan çoğu Türk devletleri gibi Azerbaycan coğrafyasına indiler.

Aras Nehri'nin kuzeyinde kalan Azerbaycan coğrafyasına hâkim olmanın Hazarlar için çok büyük önemi vardı. Bölgenin hem zengin doğası sayesinde erzak tedariki bol miktarda yapılabilirdi. Bununla birlikte Azerbaycan'da ve buraya yakın diğer coğrafyalarda bulunan ticaret yollarına ulaşma bilmeleri Hazarlar için önemliydi. Azerbaycan'ın Hazarların kontrolünde olması Dağıstan'da bulunan başkentleri olan Belencer'e karşı saldırı tehdidine karşı savunma şanslarını da arttırmaktaydı. Bu sebeple Kafkas Albanyası'na sık sık seferler düzenlediler, vergi aldılar, güneyden gelen tehditlere karşı tampon bölge olmaları için kendilerine itaat ettirdiler.

Aras Nehri'nin güneyinde kalan ve Sasanilere bağlı Azerbaycan topraklarının Sasaniler yıkıldıktan sonra Arapların eline geçmesiyle Hazarlar ile Araplar artık komşu olmuşlardır. Araplar için ise Azerbaycan'ın önemi yine kuzeye giden ticaret yolunun üzerinde olması, aynı zamanda kuzeyden gelen saldırılara karşı Hazarların yaptığı gibi Kafkas Albanyası'nda bulunan halkları kendilerine itaat ettirerek tampon bölge olarak kullanmaları olmuştur. Araplar kendilerinden önce coğrafyanın önemli gücü olan Sasanilerin ne için Azerbaycan'a sahip olmaya çalıştıklarını bölgeye hâkim olunca anlamışlardı. Tabi ki vergileri ve Azerbaycan coğrafyasının zenginliğini de belirtmemiz önemlidir.

Bu durumda ise en çok yıpranan Kafkas Albanya'sı oldu. Önceleri Sasanilerin vergileri altında ezilen ülkenin, artık kuzeyden gelen Hazarlarla, Arap orduları arasında sıkıştığı ve bu durumdan olumsuz etkilendiği anlaşılmaktadır. Dikkat çeken konu ise Hazarların Kafkas Albanya'sını vergiye bağlayıp bununla yetinmesinin aksine, Araplar hem ağır vergiler koymakta, hem de din açısından da halkı etkileyerek asimilasyona yol açmasıydı. Bu durum özellikle Emeviler döneminde Kafkas Albanya'sını harap etmiş ve Abbasiler döneminde de benzer durumlar yaşanmıştır. Hazarların Araplarla mukayesede Azerbaycan coğrafyasıyla bağları daha önceden bulunmaktaydı, bölgede hem yerli hem

de Hazarlar öncesinde gelen Türk unsurlarının azımsanmayacak kadar önemli nüfusa sahip olması sebebiyle dönem kaynaklarında olaylar içerisinde kendilerinden yoğun bahsedilmiştir.

Bahsettiğimiz gibi Hazarların adını taşıyan illerin günümüzde de Azerbaycan'da var olması ve aynı zamanda onların oluşumunda rol oynayan Suvarların da adlarını taşıyan illerin olması Türklerin Azerbaycan'a Oğuzlardan çok önce kitleler halinde yerleştiğini göstermektedir. Özellikle Azerbaycan'ı Arapların kendilerinin Hazar vilayeti olarak görmeleri bu durumu kanıtlayan örneklerdendir. Hazarların, onlara bağlı olan Türk gruplarının ve onların öncesinde bölgeye gelen Türklerin Azerbaycan'da var olan bu karışık durumda asimilasyondan kurtaran tarihî olay ise güneyden İran üzerinden Oğuzların ve kuzeyden Kafkasya üzerinden Kıpçakların bölgeye gelerek Azerbaycan'ı Türkleşmesini daha da hızlandırması olmuştur.

Türk göçleri Arap istilaları zamanı yerleşmiş Arap gruplarını da kendi bünyelerinde Arapçayı unuttukları kadar etkilemiştir. Arap istilasını Kuzey Azerbaycan'da yaşayan Albanların Arapların etkisiyle İslam'ı kabul ederek Hristiyanlığı bıraktıkları sırada bir de bölgeye Hazarların devamında Kıpçaklarla, Oğuzların gelmesi onların da Araplarında zamanla Türklerle karışmasına ve asimilasyonuna yol açmıştır. Yukarıda Albanlarla ilgili kısımda da bahsettiğimiz gibi onların etnik kimliğiyle ilgili Türklerle örtüşen birçok benzerlik bulunsada kesin bilgiye sahip değiliz.

Geriye kalan İslam'a geçmeyen Albanların bir kısmı ise Emeviler ve Rusya Çarlığının kendi dönemlerinde bölgedeki hamleleri sonrası Ermeni Kilisesinin de propagandasıyla kendi dilleri ve edebiyatlarından olarak Ermenileşmişlerdir. 1828 yılında Kaçarların kendi kuzey topraklarını, yani Azerbaycan'ı işgal eden Rusya Çarlığının Alban Kilisesini Ermeni Gregoryan kilisesine bağlanmasıyla bölgede uzun süre mevcut olmuş Alban Hristiyan mirası da unutulmuştur. Günümüzde Albanlardan kalan tarihî anıtları Suvarların, Hazarların, Kıpçakların ve Oğuzların vatan edindiği topraklarda kurulan Azerbaycan Cumhuriyeti muhafaza etmektedir.

Uzun süren bu mücadelelerin sonucunda Kuzey Azerbaycan'da üç önemli değişim dikkat çekmektedir. Bunlardan ilki dindir ki coğrafyanın dininin değişmesinde ise etkili olanlar Araplar olmuştur.

İkinci önemli husus ise Albanların asimilasyonu ve kimliği meselesidir ki, İslam'a geçerken Arap kültürünün de etkisiyle kendi kültürlerinden uzaklaşmaktaydılar. Ermeni Kilisesinin geriye kalan Albanlar üzerinde Emevi desteğiyle attığı adımlar ve devamında son yüzyıllarda Kaçarların Azerbaycan'ı kaybetmesiyle Rusya Çarlığının Alban Kilisesini kapatarak Gregoryen Kilisesine bağlamasıyla kalan Albanların da Ermenileşerek bütün bir halkın neredeyse tamamen yok olmasına yol açtı. Albanlarla ilgili bahsettiğimiz kısımda belirttiğimiz Alban kimliğiyle ilgili değerlendirmeyi de dikkate alırsak Albanların Azerbaycan'da bulunan diğer halklardan farklı olarak asimilasyonla adlarının kaybolması yalnızca din ve kültürel açıdan Araplardan etkilenmesiyle değil aynı zamanda Türklerle aynı kökene mensup olması ve diğer göç eden Türk kavimleriyle de kolay karışmalarıyla da ilgili olabilir. Bu sebeple Alban kimliği üzerine yapılan araştırmaların yeterli olmaması günümüzde onların etnik kimliğiyle ilgili kesin bir bilgiye sahip olmamızın esas sebeplerindendir.

Sonuncu ve en önemli husus ise Azerbaycan'a gelen Oğuzların çoğunun İslam'ı kabul ederek yoğun kitleler halinde bölgeye yerleşmesidir. Oğuzların bu göçü kendi soydaşları olan önceden Azerbaycan'ı yurt edinmiş Türklerle kaynaşıp karışmalarına sebep olmuştur ve Kıpçak akınları da bunun bir parçasıdır. Yukarıda belirttiğimiz gibi İslam'ı kabul eden ve etmeyen Albanların bir kısmıyla, kendi topluluklarını kuracak kadar yoğun nüfusa sahip olmayan Araplar ise Hazarlar sonrasında da devam eden yoğun Türk göçü karşısında fazla şansları kalmayarak kaynaşıp karışmış ve Türkleşmişlerdi.

KAYNAKÇA

- Agathias. (1975), *The Histories*, Walter De Gruyter, Berlin, New York.
- Aksoy, H. (2022), *Hazar Kağanlığı: etnik menşei, dinî ve sosyal yapı*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Nevşehir: Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Andreasyan, H. (2003), *Gürcistan tarihi (Eski çağlardan 1212 yılına kadar)*. (Çev: Hrand D. Andreasyan), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları
- Artamonov, M. (1962), *Istoriya Hazar*, Leningrad: Izdatelstvo Gosudarstvennogo Ermitaja.
- Ayçiçek, A. (2022), *Kafkasya'da Hazarlar*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü
- Bakıhanov, A, A. (2010), *Gülüstani-İrem*, Bakı: M.F. Ahundov adına Azerbaycan Milli Kitabhanası.
- Bartold, V, V. (1922), *Halif Omar II i Protivoreçivyye Pzvestiya o Yego Liçnosti*. Hristianskiy Vostok.
- Bartold, V, V. (1923), *K İstorii Krestyanskih Dvijeniy V Persii*, Iz Dalekogo İ Blizkogo Proşlogo.
- Bartold, V, V. (1903), *Istoriko-Geografiçeskiy Obzor Irana*, Izdatelstvo: Tip. V. Kirşbauma, Sankt-Petesburg
- Bartold, V, V. (1924), *Mesto Prikaspiyskih Oblastey V İstorii Musulmanskogo Mira*, Baku: Oguk Astrahanskaya Biblioteka.
- Bartold, V, V. (2004), *Orta Asya Türk Tarihi Dersleri*, Ankara: Çağlar Yayınları.
- Baştav, Ş. (1941), Sabir Türkleri, *Belleten*, Cilt 5, Sayı 17-18, 53-59.
- Belazuri, A, Y. (2013), *Fütuhul Büldan*, Mustafa Fayda. çev, İstanbul: Sier Yayınları.
- Belyayev, Y, A. (1957), *Musulmanskoye Sektantstvo*, Izdatelstvo Vostoçnoy Literatury.
- Brook, K, A. (2018), *The Jews of Khazaria*, Newyork: Rowman&Littlefield.

Buzanda, F. (1953), *İstoriya Armenii*, Erevan: İzdatelstvo Akademii Nauk Armyanskoy SSR.

Bünyadov, Z. (2017), *Azerbaycan VII-IX Esrlerde*, Bakı: Şerg-Gerb.

Canaşvili, M. (1897), *Izvestiya Gruzinskih Letopisey i İstorikov o Severnom Kavkaze i Rossii*, Tiflis: Tipogrfiya K. Ç. Kozlovskago.

Cavanşir, Q, M, C. (1959), *Garabağ Tarihi*, Bakı: Azerbaycan SSR Elmler Akademiyası Neşriyyatı.

Cartey, V, Findley. (2006), *Dünya Tarihinde Türkler*, İstanbul: Kitap Yayınevi.

Cerîr et-Taberî, E, C, M, *Tarih-i Taberî III*, (F. Gurtunca. Çev), İstanbul: Sağlam Yayın Evi.

Cerîr et-Taberî, E, C, M, *Tarih-i Taberî IV*, (F. Gurtunca. Çev), İstanbul: Sağlam Yayın Evi

Cerîr et-Taberî, E, C, M, (1991). *Târihu'r-rusûl ve'l-mülûk (Milletler ve hükümdarlar tarihi veya peygamberler ve hükümdarlar tarihi)*. (Çev: Zâkir Kadirî Ugan ve Ahmet Temir), C. 1, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.

Chavannes, E. (2016), *Batı Türkleri*, (Ahsen Batur, çev) İstanbul: Selenge Yayınları.

Constantine Porphyrogenitus (1967). *De administrando imperio*, (Ed: Gy. Moravcsik, Çev: R. J. H. Jenkins), Washington: Dumbarton Oaks Center of Byzantine Studies; Z. Ekmekçi (2016). *Konstantine Porphyrogenitus'un de administrando imperio adlı eserinin çevirisi ve yorumlanması*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Çoban, H. (2013), *Anadoluda Kimmer-İskitler ve Orta Anadolu'daki İzleri*, Yayımlanmamış Doktora Tezi. Muğla: Afyonkarahisar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü

Çoğ, M. (2007), Emeviler ve Abbasiler Dönemi Hazar-Arap İlişkileri, *Türkoloji Araştırmaları*, Cild 2.

Demirdağ, Y. (2003), *Ön Asya Dünyasında Kimmer ve İskitler*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı, Ankara

- Dunlop, D, M. (1954), *The History Of The Jewish Khazars*, New York: Schocken Books
- Dostiyeve, T. (2004), Kafkaslardaki Eski Türk Şehri Şabran, *Karadeniz Araştırmaları*, 10-20.
- Ebü'l-Fidâ (2017), *Takvimü'l-büldan*. (Çev: Ramazan Şeşen), İstanbul: Yeditepe Yayınları.
- Elçibey, E. (2014), İbn El-Esr Hazarlar Hakkında, (M. Kemaloğlu. çev), *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 18. 57-76.
- Eldarov, M. (2006), *İslamiyet'in Hazarlar arasında yayılması*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Feofan, V. (1884), *Letopis ot Diokletiana do Çarey Mihaila i Syna Yego Feofilakta*, Per: V. I. Obolenskogo ve F. I. Ternovskogo, V Universitetskoy Tipografii (M. Katkov), Moskva
- Feofilakt, S. (1957), *Istoriya*, Moskva: İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR
- Gedikli, Y. (2021), Hazar Kavim ve Devlet Adı; Kabar Kabile, Kadar, Kasar Boy Adlarının Köken ve Anlamları, *TDA Türk Dünyası Araştırmalar Vakfı*, Cilt: 127, Sayı: 250, 165-190.
- Geybullayev, G. (1994), *Azerbaycan Türklerinin Teşekkülü Tarihinden*, Bakı: Azərneşr.
- Gevonda, V. (1862), *Istoriya Halifov*, Sankt-Peterburg: Prodaktsya U Kommissionkrovi İmperatorskoy Akademii Nauk.
- Gumilyov, L. (1993), *Gedim Türkler*, Bakı: Genclik Yayınevi.
- Gurbanov, A, (2007), Abbâsîler Dönemine Kadar Azerbaycan'ın Siyasî Tarihine Genel Bir Bakış (10-132/632-750), *İstem Dergisi*. 121-134
- Heyet, C. (2004), Azerbaycan'ın Türkleşmesi ve Azerbaycan Türkçesinin Teşekkülü, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, Cilt 1, Sayı 1
- Horenskogo, M. (1893), *İstoriya Armenii*, (N.O. Emina. Çeviri), Moskova: İzdatelstvo Lazarevskogo İnstitutu Vostoçnıh Yazıkov.
- Horenatsi, M. (1877), *Armyanskaya Geografiya VII Veka po Rozhdestvu Hristovu*, Mesto İzdaniya: Sankt-Peterburg.

Herodot, *Tarih*, çev: Müntekim Ökmen, Kültür Yayınları.

İbn Fadlan. (2010), *İbn Fadlan Seyahetnamesi*, (Ramazan, Ş. Çev), İstanbul: Yeditepe.

İbn Havkal. (2007), *Sûrat el-arz* (10. asırda İslam coğrafyası). (Çev: Ramazan Şeşen), İstanbul: Yeditepe Yayınları.

İbn Hurdazbih. (2008), *Yollar ve ülkeler kitabı*. (Çev: Murat Ağarı), İstanbul: Bayrak Matbaası.

İnostrantsev, K. A. (1909), *Sasanidskiye Etyudi*, Sankt-Peterburg: Tipografiya V.O Kirşbauma Novoisaakievskaya

Kafesoğlu, İ. (1997), *Türk Milli Kültürü*, İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Kagankatvaçi, M. (1861), *Istoriya Agvan*, Sankt-Peterburg: Imperatorskoy Akademiya Nauk.

Karadeniz, A. (2022), *Hazarlar döneminde İtil havzasında ticaret*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Muğla: Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Karatay, O. (2015), *Hazarlar*, BRC Matbaacılık, Ankara.

Karatay, O. (2010), Suvarlar: Doğu Avrupa'nın Esrarengiz Kavmi, *TDİD*, Cilt: X, Sayı 1, 99-110.

Kaşkarlı, M. (2005), *Divanü Lugati't Türk*, (Seçkin Erdi, Serap Tuğba Yurteser. Çevri), İstanbul: Kabalcı Yayınevi

Kocarık, H. (2013), *Hazarlarda devlet yönetimi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Kilis: Kilis 7 Aralık Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Koç, K. (2019), *Hazar-Arap-Doğu Roma ilişkileri ışığında Kafkasya*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü.

Kokovtsev, P. (1913), *Noviy Yevreyskiy Dokument O Hazarah i Hazaro Russko Vizantiyskih Otnoşeniyah V X Veke*, Sankt-Peterburg: Senatskaya Tipografiya.

Korkmaz, T. (2018), Hazar Devleti'ne Ait Şehir ve Kaleler, *XVIII. Türk Tarih Kongresi*, Ankara, 367-386.

Korkmaz, T. (2021), Hazar Hakimiyetinde Kafkasya, *TYB Akademi Dil Edebiyat ve Sosyal Bilimler Dergisi*, 29-43.

Kovalevskiy, A, P. (1956) *Kniga Ahmeda Ibn-Fadlana o Yego Puteşestvii na Volgu v 921-922 gg*, Izd-vo. Harkovskogo Gos. Universiteta im. A. M. Gorkogo, Harkov

Kulakovskiy, Y, A. (1996), *Istoriya Vizantii, Tom 3, 602-717 Gody*, Izdatelstvo: Aleteyya, Sankt-Peterburg

Kurat, A, N. (1972), *Karadeniz'in Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Kurat, A, N. (1949), Abu Muhammad Ahmad Bin Asam Al-Kufinin Kitab Al Futuh'u, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt 7, Sayı 2, s. 255-273

Mamedova, F. (1986), *Politiçeskaya İstoriya i İstoriçeskaya Geografiya Kavkazskoy Albanii*, Baku: Elm Yayınevi.

Manandyan, Y, A. (1954), *O Torgovle i Gorodah Armenii v Svyazi s Mirovoy Torgovley Drevnih Vremen*, Izd.-vo Yerevanskogo Universiteta, Yerevan

Mango, C ve Scott, R. (1997), *The Chronicle of Theophanes Confessor*, New York: Oxford University Press.

Mes'ûdî (2004). *Mürûc ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*. (Çev: Ahsen Batur), İstanbul: Selenge Yayınları.

Minorsky, V. (1937), *Hudud Al-Alam*, London: Oxford University Press.

Minorsky, V. (1953), Caucasica Articles, Caucasica IV, *From Bulletin of the School of Oriental and African Studies XV*, 504-529.

Minorsky, V. (1958), *A History of Sharvanand Darband in the 10th-11th Centuries*, Cambridge: W. Heffer/Soons LTD.

Mroveli, L. (1979), *Jizn Kartliyskih Çarey*, Per: G. V. Çulaya, Moskva: Izdatelstvo Nauka

Mukaddesî. (2015), *Ahsenü't-takâsîm (İslâm coğrafyası)*. (Çev: Ahsen Batur), İstanbul: Selenge Yayınları.

Musalı, N. (2018), Kaçarlar Döneminde Türk Kimliği, Türkçenin Konumu Meseleleri Üzerine, *Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 2, Sayı 4, 131-171

- Mustafa, R. (2018), Hazarların Güney Sınırı, XVIII. *Türk Tarih Kongresi*.
- Nikephoros. (1990), *Short history*, (Çev: Cyril Mango), Washington: Dumbarton Oaks Research Library and Collection.
- Ormanian, M. (1913), *Armyanskaya Çerkov; Yeyo İstoriya, Uçeniye, Upravleniye, Vnutrenniy Stroy, Liturgiya, Literatura, yeyo Nastoyashçeye*, Per: Runt. B, Izdatelstvo: A. M. Budagov, Moskva
- Özcan, A, T. (2019), *Hazar Kağanlığı ve Etrafindadaki Dünya*, İstanbul: Kronik Kitap.
- Özcan, A, T. (2005), *Hazar Hakanlığı Bizans İmparatorluğu İlişkileri*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Özdaşlı, E. (2016), Alban Kültür Mirası Üzerine İnşa Edilmiş Tarih: Ermenilerin Hristiyanlığı Kabul Etmiş “İlk Devlet” Oldukları Miti Üzerine Bir Araştırma, *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, C. 21, S. 2, 557-566
- Özkaya, H. (2021), *X. yüzyılda Hazar-Rus ilişkileri*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.
- Pala, A. (2018), Oğuzların Peçenek Boynun Menşei, *XVI I. Türk Tarih Kongresi*, 117-128
- Pahomov, Y, A. (1929), *Pehhleviyskiye nadpisi Derbenda*, Baku: Obşestvo Obsledovaniya i İzuçeniya Azerbaydjana.
- Pahomov, Y, A. (1959), *Monety Azerbaydjana*, Akademii Nauk Azerbaydjana, Baku
- Pahomov, Y, A. (1923), *Kratkiy Kurs İstorii Azerbaydjana*, Izdatelstvo: Bakin. Otd. Nar. Obrazovaniya, Baku
- Petruşevski, İ, P. (1930), *O Dohristianskih Verovaniyah Krestyan Nagornogo Karabah*, Baku: Izdatelstvo Azgnii.
- Pigulevskaya, N, V. (1948), K Yoprosu ob Obşçestvennyh Otnosheniyah na Blizhnem Vostoke Pered Arabskim Zavoyevaniyem, *Vestnik Leningradskogo Universiteta*. 66-77
- Rasonyi, L. (1993), *Tarihte Türklük*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

- Rasulova, M. M. (2008), *Torgovo-Ekonomiçeskiye i Kulturnyye Svyazi Kavkazskoy Albanii s Antiçnym i Ellinistiçeskim Mirom: IV vek do n.e. - III vek n.e.*, Mutardzhim, Baku.
- Schechter, S. (1912), An Unknown Khazar Document, *The Jewish Quarterly Review*, 181-219
- Sebeosa. (1939), *Istoriya*, Yerevan: Episkopa Akademiya Nauk SSSR.
- Simokatta, F. (1957), *İstoriya*, Moskva: Izdatelstvo Akademii Nauk.
- Sümer, F. (1972), *Oğuzlar (Türkmenler)*, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Şanidze, A. Abuladze, İ. *Novootkritiy Alfavit Kavkazskih Albantsev*, Tiflis: Akademii Nauk SSSR.
- Şeşen, R. (2001), *İslâm coğrafyacılarına göre Türkler ve Türk ülkeleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Taşagıl, A. (1998), *Hazarlar*, TDV İslam Anseklpedisi, Cilt 17, 116-120.
- Tecimer, H, T. (2019), *Kafkasların güneyi ve Doğu Anadolu'da Hazarlar*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Malatya: İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Theophanis. (1997), *The Chronicle of Theophanes Confessor*, Clarendon Press, Oxford.
- Trever, K. (1959), *Oçerki Poistorii i Kültüre Kavkazskoy Albanii*, Moskva, Leningrad: Izdatelstvo Akademii Nauk SSSR.
- Togan, Z, V. (1981), *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul: Enderun Kitapevi.
- Yakubovski, A, Y. (1937), *Irak nagrani VIII—IX vv. (Çerty Sotsialnogo Stroya Halifata Pri Abbasidah)*, Trudy Instituta Vostokovedeniya XXIV, Moskva, Leningrad: Izdatelstvo Akademii Nauk SSSR
- Yakubovski, A, Y. (1926), *Ibn-Miyekaveyh o Pohode Ruyev v Berdaa*, Cilt 14, *Vizantiyskiy Virenennik, XXIV, Tom Rossiyskoy Akademii Nauk*, 63-92.
- Yusifov, Y, B. (1990), *Çivi Yazılı Kaynaklarda Eski Türkler, XI. Türk Tarih Kongresi, Cilt.I*, 5-9 Eylül 1990, Ankara.

Velihanlı, N. (2016), *Azərbaycan VII-XII Əsrlərdə: Tarih, Mənbələr, Şərhlər*, Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi.

Zahoder, B, N. (1955), Iz İstorii Volzhsko-Kaspiyskih Svyazey Drevney Rusi, *Sovetskoye Vostokovedeniye*, 108-118.

Zuckerman, C. (2020), The Khazars and Byzantium—The First Encounter, (A. Geçer. Çev), *IV(I) Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisi*.167-217.

EKLER

Ek 1: Hazar Devleti sınırlarını gösteren harita.²⁹⁹

²⁹⁹Ahmet Taşağıl (1998). “Hazarlar”, *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 17, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, s. 117.

ÖZGEÇMİŞ

Adı Soyadı : Aziz JABBAROV

Yabancı Dil : Ukraynaca (Orta düzey)

Doğum Yeri ve Yılı :

E-Posta :

Eğitim:

- 2017-2021, Kastamonu Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü
- 2021-2024, Anadolu Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Tezli Yüksek Lisans